

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ

Факультэт журналістыкі

**ГІСТОРЫКА-ФІЛАСОФСКІЯ АСНОВЫ
БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ**

Мінск

2002

УДК 947476: 930.1 082)
ББК 63.3(4Бел) – 3я43

Рэдакцыйная калегія:

*В. П. Вараб'ёў (адк. рэд), Т. Дз. Арлова, Е. Л. Бондарава,
Т. М. Дасаева, Я. І. Дзмітрыеў, В. І. Іўчанкаў, А. А. Рудэнка,
І. І. Сачанка, А. Г. Слука, Б. В. Стральцоў, Н. Ц. Фральцова,
М. Я. Цікоцкі*

Рэкамендавана да друку рашэннем
Савета факультэта журналістыкі Белдзяржуніверсітэта
ад 27 жніўня 2002 г., пратакол № 1

Гісторыка-філасофскія асновы беларускай дзяржаўнасці.
Рэдкал.: В. П. Вараб'ёў (адк. рэд.) і інш. — Мінск, 2002. — 120 с.

У зборніку навуковых артыкулаў фармулююцца тэарэтычныя высновы,
аналізуюцца заканамернасці і спецыфічныя асаблівасці гістарычнага працэ-
су станаўлення беларускай дзяржаўнасці.

**УДК 947476: 930.1082)
ББК 63.3(4Бел)–3я43**

© Факультэт журналістыкі, 2002
© БДУ, 2002

*Ідэал — гэта пуцяводная зорка.
Без яе няма цвёрдага накірунку,
а няма накірунку — няма жыцця.*
Л. М. Талстой

ПРАДМОВА

Формула ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці на тэарэтычным узроўні паступова займае сваю сферу ў грамадскай свядомасці, становіцца тым радовішчам, дзе патрэбна шукаць прадбачанне на адаптаваныя паводзіны ў сучаснай супярэчливай рэчаіснасці і, што галоўнае, адкрыць перспектыву ўстойлівага развіцця нацыі і краіны ўпаварэнь з дасягненнямі інфармацыйнай цывілізацыі. Цяпер на дзяржаўным узроўні пачалася гаворка аб палітычнай дэтэрмінаванасці ў грамадстве Нацыянальнай беларускай ідэі ў яе духоўным і эканамічным вырашэнні і распрацоўцы ідэалогіі як тэхналагічнай праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны. Патрэбна адзначыць, што гэта рэвалюцыйны метады вырашэння эвалюцыйнага пераходу грамадства ў новы стан аптымальнай арганізацыі. З улікам папярэдніх дактрын і канцэпцый і на падставе вопыту развітых сучасных дэмакратый неабходна развешаць шлях самазабеспячэння беларускага ўзыходжання да высокай арганізацыі культурнага грамадства і матэрыяльнага дабрабыту людзей. У гэтым галоўны сэнс ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці, яе тэарэтычна-ідэалагічная аснова.

Другая частка не менш складаная і яшчэ больш важная — патрэбна распрацаваць механізм уздзеяння эфектыўнай сацыяльна-эканамічнай сістэмы, каб у адносна кароткі перыяд узяць узровень краіны да еўрапейскага стандарту і пераўтварыць стратную эканоміку, бязвольнае, разгубленае грамадства ў моцную прамыслова-аграрную дзяржаву, дзе будзе ўтульна жыць чалавек.

Матэрыялы гэтага зборніка склалі артыкулы аўтараў, якія распрацоўваюць міжуніверсітэцкую праграму «Ідэалогія». Дадзеныя навуковыя працы з'яўляюцца канцэптуальным абрысам характэрных заканамернасцей працэсу фарміравання ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці. Праведзены дэталёвы аналіз тэарэтычных асноў Нацыянальнай ідэі, эвалюцыі вызначальных мадэляў нацыянальнай дзяржаўнасці ў ідэалогіі нацыянальна-дэмакратычнага руху і праламлення гэтых высноў у камунікатыўных каналах розных перыядаў беларускай гісторыі, а таксама ўплыў дэмакратычных законаў свабоды і незалежнасці на масавую свядомасць праз інстытут PR (сувязі з грамадскасцю). Артыкулы кнігі скіраваны на распрацаванне асноўнага феномена рэчаіснасці — ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці — ад якога залежыць сучаснае і будучае Рэспублікі Беларусь і па праграме якой будзе развівацца беларускае грамадства.

ФІЛАСОФСКІЯ АСНОВЫ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ІДЭІ

Тэарэтычныя абгрунтаванні фундаментальных паняццяў стратэгіі развіцця дэмакратычнага грамадства: Нацыянальная ідэя, ідэалогія беларускай дзяржаўнасці, мадэль сацыяльна-рэгулюемай эканомікі, канцэпцыя ўстойлівага развіцця, свабода слова і інш. сталі філасофскай асновай новай інфармацыйнай эпохі.

Сэрцавінай усеагульнага яднання беларускага народа з'яўляецца Нацыянальная ідэя, сімвал свабоды і незалежнасці, імкнення да прыстойнага жыцця беларусаў у міжнародным супольстве. Гэта адвечны ўзнёслы вобраз для паэтаў, палемічная проза для аналітыкаў і іскра змагання для палітыкаў. На самой справе, светлая гістарычная мэта ўяўляецца той пучыводнай зоркай, якая прываблівае да сябе магутнай сілай, сагравае кожнага чалавека і вядзе праз віхуры стагоддзяў, умацоўваючы народ і ўздымаючы яго да бажаства.

Змястоўны выраз «Нацыянальная ідэя» гучыць неак асабліва высакародна, гімнавым матывам хвалюе сэрца грамадзяніна, патрыёта. І ў той жа час у гэтым матыве адценні малітвы, утаймаванне душы, адчуванне асабістай прыналежнасці да роднаснага, блізкага, свайго назаўсёды супольніцтва людзей — беларусаў. Нацыянальная ідэя — таямнічны сімвал, векавы сакрэт славянскага этнасу для кожнага новага пакалення, які адкрывае ўсё новыя і новыя грані сваіх магчымасцей. У чым сутнасць гэтага найвышэйшага закона развіцця беларускай нацыі?

Пытанне гэта пастаўлена цывілізаваным грамадствам вельмі даўно. Яно выпявала разам з асноўнымі характарыстыкамі беларускага народа: з вызначэннем межаў этнасу, фарміраваннем спецыфічнай вытворчасці, культуры, быту, аб'яднанага спецыфічнымі абставінамі жыцця людзей, і, зразумела, што самым магутным сродкам вызначэння Нацыянальнай ідэі з'явілася акрэсленае развіццё ў часе беларускай мовы. Нацыя, мова, дзяржаўнасць — ляжаць у падмурку свабоднага развіцця кожнага этнасу. Гэта закон прыроды і грамадства. Беларуская мова стала асноўным арганічным фактарам сувязі ўсіх праяў дзейнасці чалавека, усяго грамадства. Наша родная мова знітвала лёс народа на Богам дадзенай тэрыторыі і фактычна ўзроўнем свайго развіцця вызначыла гістарычны перыяд узнікнення Нацыянальнай ідэі як асноўнага закона аб'яднання і развіцця беларускага народа. Моўны фактар у спалучэнні з эканамічным з'яўляецца характэрным паказчыкам узроўню развіцця грамад-

ства, яго самасвядомасці і прыналежнасці кожнага асобнага чалавека да канкрэтнага народа. Гэта азначае, што мова — філасофскі механізм запуску асабліва актыўных сіл грамадства, якія фармулююць маральна-этычныя законы яго развіцця.

Зыходзячы з гэтага, неабходна падкрэсліць, што формула Нацыянальнай ідэі не магла быць усталявана ў часы існавання Полацкай дзяржавы, жыцця і творчасці Кірылы Тураўскага ці Еўфрасінні Полацкай, хаця ўжо ў тыя часы ўзнікла ўзнёслая і гордая назва нашай зямлі — Белая Русь, а Полацк у хранікальных запісах называўся «крэпасцю Белай Русі». Не было такой магчымасці нават у час існавання старажытнай прававой дзяржавы Вялікага княства Літоўскага, калі ўзніклі фактычна два галоўныя фактары, якія ляжалі ў аснове Нацыянальнай ідэі — дзяржаўнасць і беларуская мова. Так пачыналася яе філасофскае асэнсаванне і фарміраванне. Аднак, як бы ні даказвалі гісторыкі, Вялікае княства Літоўскае нельга назваць беларускай дзяржавай у існым выражэнні, не адмаўляючы яго характэрных функцый. Гэта было феадальнае аб'яднанне зямель і народаў, якія знаходзіліся на шляху эвалюцыі да канкрэтнага этнасу. Працэс меў вельмі складаны і ўзаемапрапанікальны характар. Чым больш праяўляліся нацыянальныя рысы, тым больш акрэслена вызначалася геаграфічная прастора распаўсюджвання беларускага народа. Памежныя літоўскія, польскія, рускія, украінскія землі аб'ядналіся вакол беларускіх. лепш сказаць, што беларуская зямля ў выніку гістарычных абставін стала цэнтрам прыцяжэння вялікай феадальнай шматнароднай дзяржавы. Самавызначэнне беларускага народа толькі пачыналася, і самай характэрнай адзнакай гэтага працэсу было станаўленне беларускай мовы, якая ў XIII–XVI стст. становіцца дзяржаўнай мовай аб'яднанай краіны.

Збег гістарычных абставін вельмі моцна паўплываў на развіццё беларускай мовы. Не толькі дзяржаўны статус быў асноўным. Тут адыграў сваю ролю сярэдзінны фактар існавання Вялікага княства Літоўскага ў беларускім абліччы сярод двух экспансіянісцкіх і моцных культур — польскай і рускай. У тонкай справе міжнацыянальных адносін мы ўжываем нейтральныя характарыстыкі. Між тым свабодалюбоства беларускіх філосафаў прыводзіла да жорсткіх сутычак з цемрашальствам. Нагадаем паўзабыты трагічны выпадак з філосафам Казімірам Лышчынскім, якога за трактат «О несуществовании бога» інквізітары спалілі ў 1689 г. у Варшаве. Падкрэслім, што гэта канец XVII ст. і амаль апошнія агіднае вогнішча ў Еўропе! Гэта толькі адзін прыклад таго, з якімі цяжкасцямі фарміравалася грамадская думка і расло ўсведамленне нацыянальнай існасці беларусаў.

Моўная сітуацыя на Беларусі не перашкаджала, а наадварот, спрыяла канфліктнаму збліжэнню двух неўспрымальных бакоў, таму што і палякі, і рускія лічылі беларускую мову блізкай да сябе. Пагэтаму тэрыторыя, на якой складалася беларуская нацыя, доўгі час была сферай феадальных, потым захопніцкіх каланіяльных войн, палітычна-культуралагічных уплываў з расійскага і польскага бакоў.

Між тым працэс моўнага ўмацавання якраз і праходзіў у такіх даволі складаных і жорсткіх умовах знешняга ўціску. І хаця фарміраванне беларускай мовы значна адставала ад узроўню развіцця мовы суседзяў — гэты працэс у пачатку XX стагоддзя дасягнуў такой мяжы, што стаў незваротным. Аднак яшчэ раз падкрэслім, што прыкметы дзяржаўнасці і працэс станаўлення беларускай мовы не маглі напачатку сфарміраваць дастатковую самасвядомасць для ўзнікнення і вызначэння агульнанацыянальнай ідэі. Патрэбны быў цяжкі, складаны і доўгі шлях развіцця беларускага народа, яго гісторыі, культуры і самабытнага эканамічнага ўкладу, неабходна было ўзняцца ў часе на такую сацыяльную прыступку, каб усвядоміць сваё месца ў цывілізаваным свеце. На гэтай падставе ўзнікла неабгрунтаванае меркаванне, што «...да моманту распаду Расійскай імперыі беларуская «нацыянальная ідэя» была значна слабейшай за ўкраінскую, (як украінская, напрыклад, слабейшая за польскую) і не пранікла паспраўднаму ў народныя масы» (Свободная мысль, — 1996, № 1, с. 59).

Заўважым, што да параўнанняў такога глабальнага характару патрэбна падыходзіць вельмі асцярожна. Кожны народ праходзіць свой гістарычны непаўторны шлях, і змяніць у мінулым нельга нічога. Сучаснікам застаецца толькі выкрышталізаваць гуманістычную каштоўнасць гістарычнай карціны. Гэта галоўнае. Яшчэ ў дарэвалюцыйны час у восьмым томе «Нового энциклопедического словаря» Брокгауза і Эфрона змешчана класічная характарыстыка фарміравання беларускай Нацыянальнай ідэі: «...современное белорусское движение есть не что иное, как возрождение. Белорусы имеют серьезное историческое прошлое и период их наивысшего расцвета относится к отдаленному времени принадлежности к Великому княжеству Литовскому. ...Проявление белорусского движения неизменно отличается одной чертой: демократизмом. Демократизм является причиной того, что в главном течении движения совершенно отсутствуют элементы национального шовинизма, что ему чужда человеконенавистническая тенденция, несмотря на зарождение в последние годы новых течений — клерикально-национального и крайне правого, близкого к всероссийскому национальному союзу, — национальное

пробуждение белорусов в целом характеризуется тем, что оно противостоит шовинистической работе, которую ведут в Белоруссии два враждебных лагеря: русские и польские националисты, православное и католическое духовенство».

Самаідэнтыфікацыя беларускай нацыі праявілася ў поўнай меры на хвалі развіцця капіталістычных адносін, калі ў апошній чвэрці XIX ст. на тэрыторыі Беларусі, якая была ў складзе Расійскай імперыі як Паўночна-Заходні край, склаліся асноўныя сацыяльна-палітычныя слаі насельніцтва: працоўныя сяляне, рабочыя і інтэлігенцыя, узніклі палітычныя партыі розных накірункаў, у тым ліку і нацыянальна-дэмакратычныя. Імкненне да свабоды праявілася ў час паўстання 1863 г. пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага. Аднак найбольш акрэслена да абвяшчэння Нацыянальнай ідэі падышла група маладых інтэлігентаў, якая ў 80-я гг. XIX стагоддзя была аб'яднана вакол часопіса «Гомон», які друкаваўся беларускімі студэнтамі ў Пецярбургу.

У русле новых філасофскіх падыходаў да асэнсавання рэчаіснасці рэвалюцыйная моладзь прапанавала для вырашэння ідэю існавання самастойнай беларускай дзяржавы. У той час гэта ідэя выглядала амаль утапічнай. Аднак дэмакратычны працэс самасвядомасці развіваўся вельмі бурна ў літаратуры, публіцыстыцы, гістарычных навуковых даследаваннях. Варта ўспомніць фундаментальную шматтомную працу акадэміка Я. Карскага «Беларусы», іншых вучоных, стварыўшых сістэму вывучэння беларускай этнаграфіі, фальклору, геаграфіі.

Працэс накаплення гістарычнага матэрыялу для вызначэння нацыянальнай самасвядомасці закончыўся на мяжы рэвалюцыйных падзей 1905 г. Асноўная частка беларускага грамадства, і ў першую чаргу нацыянальна-дэмакратычная інтэлігенцыя, падышла да поўнага разумення неабходнасці «людзьмі звацца». Упершыню ў гэты час і была абвешчана Нацыянальная ідэя як галоўная мэта беларускага народа — гэта незалежнасць, дзяржаўнасць, самастойнасць на аснове сацыяльна свабоднага існавання беларускай мовы ў акрэсленых гістарычных межах. Найбольш поўна і абгрунтавана ідэя свабоды была распрацавана ў першай дэмакратычнай беларускай газеце «Наша Ніва», у якой супрацоўнічаў, а потым быў рэдактарам Янка Купала. У складаны і супярэчлівы нашаніўскі час была канкрэтна абазначана Нацыянальная ідэя як адзін з галоўнейшых рэвалюцыйных лозунгаў: свабода народа, стварэнне дзяржавы і вяртанне беларускай мовы, якая доўгі час была забаронена царскай уладай. Гэта стала нацыянальнай дэмакратычнай ідэалогіяй і адначасова аб'ектам вострай палітычнай барацьбы.

Нацыянальная ідэя паступова авалодала большай часткай насельніцтва, супала з асноўнымі накірункамі рэвалюцыйных пераўтварэнняў, а выйшаўшая з-пад удзіску беларуская мова вызвала бурнае развіццё публіцыстыкі і літаратуры, што ў сваю чаргу вельмі моцна паўплывала на свядомасць людзей. Такім чынам Нацыянальная ідэя стала акрэсленай, зразумелай і магчымай у гістарычным дасягненні. Як паказваюць рэвалюцыйныя падзеі, ідэя свабоды і незалежнасці стала зразумелай амаль для ўсяго беларускага насельніцтва, была і з'яўляецца адначасова мэтай і сродкам палітычнай барацьбы, мерай, узроўнем нацыянальнай свядомасці.

Аднак шлях развіцця Нацыянальнай ідэі беларускага народа трагічны і цяжкі. Адразу пасля рэвалюцыі 1917 г. асноўныя палажэнні былі рэалізаваны. Была абвешчана БНР, а потым створана беларуская дзяржава БССР, беларуская мова стала дзяржаўнай. Значыць, Нацыянальная ідэя, якая выпявала ў гісторыі народа, атрымала сваё завяршэнне!? Нацыянальная ідэя з лозунга, з закліка і аддаленай мэты пераходзіць у стан грамадскай стваральнасці, матэрыялізуецца ў практыцы жыцця. Ідэя становіцца рэальнасцю, магчымасцю працаваць на гэту рэальнасць кожнаму грамадзяніну; яна — вобраз мастацтва, маральны стрыжань патрыятычных памкненняў асобы.

Усё складвалася лагічна-аб'ектыўна. Грамадства прыступіла да рэалізацыі канечнай мэты Нацыянальнай ідэі — забеспячэння высокага ўзроўню духоўнага і матэрыяльнага жыцця ўсяго народа. Аднак сутнасць Нацыянальнай ідэі з самага пачатку новай эвалюцыйнай эпохі пачала разыходзіцца са сваім ідэалам. Беларусь і яе народ палітычнымі абставінамі былі падзелены на дзве часткі. Прытым адна частка, усходняя, прадстаўляла сабой адносна свабодную саюзную краіну ў складзе СССР, а заходняя частка была каланіяльным прыдаткам Польшчы. Чарговы раз у гісторыі паўтарылася горшая сітуацыя, калі суседнія краіны разбурылі цэласнасць самастойнага народа.

Фактычна Нацыянальная ідэя становіцца зноў аддаленай марай, а калі і мае практычнае вырашэнне, то толькі на савецкай частцы Беларусі. Аднак зразумела, што яна не магла быць рэалізавана ў поўным аб'ёме: свабода народа не можа быць палавіннай. Пагэтаму ў абедзвюх частках Беларусі ішла барацьба за ўз'яднанне народа, пасля чаго ідэя зноў магла працаваць як практычнае ўвасабленне ў жыццё. Аднак гэта адбылося толькі пасля другой сусветнай вайны. Пасля страшэннага сусветнага пажарышча, якое палыхала на тэрыторыі Беларусі і магло знішчыць увесь беларускі народ, што і было занатавана ў крывавых планах фашыстаў.

З’яднанасць, гістарычны вопыт змагання супраць шматлікіх ворагаў і ў даным выпадку дапамаглі народу ў барацьбе за сваю свабоду. На еўрапейскім кантыненте толькі браты-югаславы маглі раўняцца з беларусамі па ўсенародным размаху партызанскага руху. Большасць жа народаў атрымалі свабоду ад Савецкай Арміі. За здзяйсненне аддалена ззяючай зоркі — Нацыянальнай ідэі — прыйшлося беларусам заплаціць вельмі дарагую даніну. Зусім заканамерна, што каштоўнасць жыцця асобнага чалавека, зберажэнне міру перад крыважэрнай вайной і іншыя гуманістычныя памкненні былі вельмі ярка прадстаўлены ў ладзе жыцця пасляваеннага пакалення.

Зыходзячы з гэтага, лепш сказаць, кіруючыся такім высакародным пачуццём, беларускі народ гераічна змагаўся за прыстойнае жыццё. Слова «змагаўся» ўжыта тут у канкрэтна-гістарычным кантэксце. Яно абазначае збіральны вобраз чалавека: беларусы ў катаржных умовах адбудоўвалі свае гарады і вёскі, сабой, замест коней і трактараў, апрацоўвалі нашы ўрадлівыя палеткі. Ніхто не падлічыў, і немагчыма гэта зрабіць, калі больш беларускія жанчыны пралілі слёз: у вайну, чакаючы яе заканчэння, або ў мірны час, калі, застаўшыся без працавітых мужчын, загінуўшых на вайне, яны былі галоўнай вытворчай сілай. А яшчэ патрэбна было вырасці і выхаваць новае пакаленне! Гэтыя словы неабходныя для адчування Нацыянальнай ідэі, разумення яе неацэннасці для кожнага беларуса. Яна вышэйшае бажанства, тая вера, якая выводзіць чалавека толькі на святую працу, творчасць, стваральнасць і сапраўдную духоўнасць.

На працягу пасляваенных гадоў беларускі люд засяродзіў сваю ўвагу на самазабеспячэнні ў геапалітычным і сацыяльным становішчы. Адносна гарманічна развіваліся асноўныя фактары Нацыянальнай ідэі — дзяржаўнасць, мова, беларуская культура. І ўсё ж у пазітыўным працэсе ў гэты час праявіліся вельмі моцныя негатыўныя акалічнасці. Беларусь стала адной з заснавальніц і паўнапраўным членам ААН і адначасова мела паўфармальную дзяржаўнасць у складзе СССР. Беларуская культура і асабліва беларуская мова выцясянялася вельмі шырокім распаўсюджаннем і ўжыткам на дзяржаўным узроўні рускай мовы. Зразумела, што такія палітычныя абставіны не спрыялі развіццю вызваленай Нацыянальнай ідэі ў свабодным дэмакратычным полі, хаця гэта было абвешчана ў дзяржаўнай ідэалогіі і ў Асноўным законе — Канстытуцыі БССР.

Такім чынам, і ў той час Нацыянальная ідэя заставалася фактычна марай аб будучыні. Беларускі народ імкнуўся наблізіць сваё шчаслівае будучае і самааддана працаваў дзеля гэтага. Аднак рэальныя ўмовы,

аб'ектыўная рэчаіснасць не спрыялі поўнаму раскрыццю нацыянальнай мэты. Усё асноўнае было прадстаўлена для Беларусі як бы напалову. Зноў мы прыходзім да высновы, што паўшчасця, паўмэты, паўідэі не бывае, гэта адны паняцці ў лагічным працэсе асэнсавання рэчаіснасці. «...Нацыянальная ідея... уключае нешто большае, чым асобны выгляд на свет, на культуру і гісторыю. Кrome того, она уключае пачуццё солідарнасці і палітычнай напавяленнасці. В нацыянальным ідэале сконцэнтраваны пачуццё і ўстремленія народных мас на апрадэленым этапе гістарычнага развіцця».

Адсюль можна зрабіць аб'ектыўны вывад, што Нацыянальная ідэя — гэта дыялектычны працэс самаідэнтыфікацыі беларускага народа ў міжнароднай супольнасці. Гэта бясконцы працэс. Кожны гістарычны этап прыносіць у яго сваё адметнасці і супярэчнасці. Аднак пазітыўны сэнс дыялектыкі Нацыянальнай ідэі ў тым, што пасля ўмоўнай мяжы пачынаецца незваротны працэс пастаяннага ўзвышэння і практычнага ўвасаблення галоўнай мэты народа. Аб гэтым сведчыць гісторыя еўрапейскіх і многіх іншых краін, дзе Нацыянальная ідэя ўвасобілася ў высокацывілізаваныя духоўныя і матэрыяльныя каштоўнасці.

І вось сёння Беларусь, беларускі народ дасягнулі такой мяжы, такога гістарычнага моманту на парозе новага стагоддзя, дзе Нацыянальная ідэя можа ўвасабіцца ў асноўных сваіх вобразах і ўвайсці ў жыццё новых пакаленняў як канчатковая мэта нацыі і яе прыгожая і змястоўная рэальнасць. Беларусь атрымала сапраўдную свабоду развіцця ў самастойнай і суверэннай дзяржаве, ужо цяпер не па форме, а па сутнасці існавання Рэспублікі Беларусь на карце Еўропы. Гэта самастойнасць і свабода не толькі абвешчаны ў Канстытуцыі, але і пацверджаны дэмакратычнымі законамі ўсталявання сучаснай цывілізацыі. Неабходна прызнаць, што гэта самы важны доказ не штучнай, а сапраўднай свабоды і самастойнасці нашай краіны. Іншай меркі, больш пэўнай, чым дэмакратычнае пракрустава ложа, пакуль чалавецтва не знайшло. Хаця ў філасофскіх вышуках працяг чалавечага асваення прасторы ляжыць далёка за касмічным часам. Бясспрэчна, што за дзясятамі трыццяга тысячагоддзя ўзнікнуць больш дасканалыя грамадскія ўтварэнні.

Аднак рэальнасць вяртае нас да сённяшніх абавязкаў і сведчыць аб тым, што на аснове беларускай дзяржаўнасці атрымалі магчымасць развіцця ўсе інстытуты народа, нацыі, этнасу. Ідэя нацыянальнага свабоднага развіцця стала для беларускага народа не ўяўнай. Грамадства падышло да разрашэння сваёй мэты так блізка, як ніколі раней у гісторыі.

І ўсё ж, калі фармуляваць агульнае азначэнне сучаснай Нацыянальнай ідэі, то паралельна з гістарычнай існасцю развіваецца палітычная сутнасць барацьбы вакол яе. У апошнія дзесяць год прэвалюе вульгарна-прагматычны падыход да асяродка, які генерыруе Нацыянальную ідэю — гэта беларускі народ.

Філасофскае паскарэнне грамадскай свядомасці ў плане выпрацоўкі накірункаў сацыяльна-эканамічнага развіцця спрыяе ўзнікненню абноўленых дэмакратычных ідэй, якія ў сваю чаргу падзялілі грамадства на эгаістычныя сусекі. На палітычным полі адышоўшай камуністычнай ідэалогіі ўтварылася мроістая субстанцыя палітычных групавак, якая адыграла вельмі важную пазітыўную ролю. Сваёй неўтаймаванасцю гэтыя групы падштурхнулі адыход старых форм палітычнага абрамлення грамадскай думкі, унеслі ў свядомасць людзей магчымую абавязковасць святасці розных меркаванняў, што прадстаўлена як свабода слова і з’яўляецца галоўным у вызваленым працэсе сацыяльных паводзін грамадзяніна.

З гэтага часу свабода слова набывае новы статус у набліжэнні да свайго ідэалу і адначасова становіцца фактарам жорсткай палітычнай барацьбы. Беларускія СМІ падзяліліся на два непрымірныя лагеры, што перашкаджае дэмакратызацыі масмедыя. Дзяржаўныя інфармацыйныя каналы няўхільна адстойваюць пазіцыі «вертыкалі», а апазіцыйныя, ў асноўным, будууюць сваю дзейнасць на іх крытыцы, адначасова імкнучыся назапасіць фінансавыя сродкі для больш-менш стабільнага выхаду сваіх выданняў. Такім чынам СМІ застаюцца залежнымі: дзяржаўныя ад улады, недзяржаўныя ад палітычных плыняў і фінансавых манаполій, якія іх падтрымліваюць. Увогуле гэта нармальнае становішча ў працэсе развіцця інфармацыйных тэхналогій. Аднак адзначым, што ў медыяльнай сферы не з’явіўся ўплывовы канал нацыянальнага маштабу падобны на «Нашу ніву» 1906–1915 гг., рэдакцыя якой фактычна была паміж варагуючымі плынямі, а яе філасофскія ідэі аб свабодзе народа і самастойнай дзяржаве сталі асновай сучаснага беларускага грамадства. Значыць, у айчынным інфармацыйным прасторы няма газеты, тэле-, радыёстанцыі, якія знаходзіліся б бліжэй за ўсіх да ісціны, якая, як вядома, заўсёды дзесьці пасярэдзіне.

Гэта якраз галоўнае ў ідэалагічным працэсе грамадскага абнаўлення. У дыскусіі павінна фарміравацца новая стваральная думка, што ў сваю чаргу з’яўляецца галоўнай сутнасцю свабоды слова. Свабода ўзвышае чалавека і раскрывае яго талент. У той жа час, выйшаўшае за мяжу свабоды слова мае згубную сілу. Падкрэслім гэтую вельмі важную дэталю ў

разуменні ацэнак, рознабаковасці поглядаў на Нацыянальную ідэю. Новыя грамадскія ўтварэнні, якія вельмі хутка былі названы апазіцыйнымі, не пазбеглі відавочных памылак. Калі на першым этапе дзейнасці яны выступалі як канструктыўная грамадская сіла адраджэння аб'ектыўных працэсаў развіцця на Беларусі, то гэта атрымала адпаведную пазітыўную ацэнку.

Прайшоў час, была створана суверэнная Рэспубліка Беларусь з усімі інстытутамі функцыяніравання незалежнай краіны і свабоднага народа, а «апазіцыйныя» партыі ўсё дэкларуюць лозунгі адраджэння. Слова «апазіцыйныя» ў двухосі не азначае негатыўнага сэнсу дзейнасці грамадскіх арганізацый, якія, зразумела, маюць шанц існавання ў дэмакратычным грамадстве. У ЗША, Германіі, Вялікабрытаніі існуюць шматлікія партыі і рухі, аднак толькі дзве-тры партыі карыстаюцца найбольшай падтрымкай насельніцтва, а астатнія існуюць як партыі для цікавых людзей. У іх няма грамадскага дзеяння, а галоўнай ідэяй, сэнсам існавання з'яўляецца заўсёдная роля асобных апанентаў выканаўчай і заканадаўчай улады.

Атрымоўваецца верхаглядны працэс рэвізіі таго, што пускае дэмакратычныя парасткі. Ідэалагічная неабходнасць дэмакратычных пераўтварэнняў лагічна перайшла ў патрэбнасць здзяйснення новых планаў, а адраджэнцы засталіся на аголеных лозунгах адмаўлення мінулага. Затрымка аналітычнага падыходу да хутказменлівай рэчаснасці з боку апазіцыйных групавак паставіла іх у бяззбройнае становішча: інерцыйна яны ўвайшлі ў канфлікт і з новай сістэмай грамадска-палітычнага ўтварэння Рэспублікі Беларусь.

У сродках камунікацыі, на мітынгх і ў дыскусіях праявілася тая ж, раней адрынутая, аўтарытарная нецярэпімасць да палітычных апанентаў. Апазіцыянеры адмаўляюць у праве на адстойванне сваёй пазіцыі дзяржаўным структурам і ўсім сваім апанентам, губляючы гістарычны арыенцір. Гэта зразумелая і састарэлая аксіёма. У барацьбе за ўладу нехта перамагае, і так было заўсёды.

У той жа час жыццё выдаткоўвае новыя законы: рэвалюцыйная эпоха ў новым тысячагоддзі змяняецца эвалюцыйнымі глабальнымі пераўтварэннямі. У постінфармацыйным грамадстве ўсё вырашаецца толькі на ўзроўні інтэлекту: з пазіцыі сілы, але сілы не разбуральнай, а стваральнай. У філасофскіх трактатах ад Арыстоцеля і да нашых дзён не было сцвярдальнай ідэі, што дэмакратыя, як вышэйшая заканадаўчая форма ўладкавання чалавецтва — гэта толькі адзінае кіраванне мудрасцю, пры тым пашыранае да глабальных маштабаў. Наступіў такі час, калі застаюцца

толькі геаграфічныя межы паміж краінамі, усе астатнія сувязі: палітычныя, эканамічныя, культурныя — усюдыпранікальныя. Настала эпоха ўсеагульнай зямной інтэграцыі, якая будзе ярчэй падкрэсліваць нацыянальнае аблічча. Толькі на гэтай падставе чалавецтва ў новым стагоддзі зробіць магутны прарыв у наасферу акадэміка Вярнадскага і падыдзе да ўзаемавыгаднага энергетычнага кантакту з Космасам.

Я пішу пра гэта, каб паказаць, што Нацыянальная ідэя — найвышэйшая вера народа, якая, падобна ісціне, падкрэслім яшчэ раз, існуе незалежна ад яе ўспрымання і адносін да яе. Гэта адвечны пастаянны вобраз будучыні ў поглядзе на аддаленую прыгожую мэту з сённяшняга дня. Асабліва патрэбна зазначыць, што Нацыянальная ідэя — мэта прыгожая і ўзнёслая. Яна павінна ўздываць, аб'ядноўваць і накіроўваць на стварэнне векавых каштоўнасцей: нараджаць дзяцей, засяваць зямлю, будаваць гарады-храмы, ствараць унікальныя гістарычныя помнікі, твараць велічную культуру народа.

Цяпер, калі асобныя дзяржаўныя кіраўнікі і апазіцыянеры паглядзяць на свае дзеянні з вышыні такой грамадскай пазіцыі, то яны прыйдуць да нечаканага і трагічнага вываду: сваімі дэструктыўнымі дзеяннямі яны падрываюць высновы Нацыянальнай ідэі. Любое дзеянне, якое прыносіць шкоду народу канстатуецца як замах на Нацыянальную ідэю, а калі гэта шкода, прыкрываецца яшчэ іменем народа — гэта злачынства. Ад каго б гэта ні выходзіла.

І тут неабходна разгледзець афіцыйны бок адносін да Нацыянальнай ідэі. Аб'ектыўныя падставы ствараюць самыя спрыяльныя ўмовы для шырокага распаўсюджання і ўмацавання агульнай веры ў высокія маральныя ідэалы. Адразу патрэбна адзначыць, што на шляху да суверэнітэту Беларусі Нацыянальная ідэя не з'яўлялася галоўным лозунгам у грамадстве. Дзейнічалі больш прагматычныя фактары сацыяльнага жыцця: заняпад эканомікі і матэрыяльнага становішча людзей, адмежаванне былых рэспублік СССР і ўзнікненне канфліктаў (нават ваенных) паміж саюзнікамі, пераход да іншай формы палітычнага ладу і новага абазначэння чалавека ў грамадстве і іншае.

Тут напрашваецца вывад, што ўвогуле Нацыянальная ідэя не можа супадаць з дзяржаўнай палітыкай. Яе сутнасць у ідэале заўсёды шырэй дзеянняў таго ці іншага ўрада, нават грамадства ў канкрэтным гістарычным адрэзку часу. І гэта правільна. Таму што час вылучае для рашэння новыя і новыя праблемы, якія будуць укладвацца ў агульную Нацыянальную ідэю, але вырашэнне іх будзе магчыма толькі будучымі пакаленнямі.

Глабальныя праблемы чалавецтва таму так і называюцца, што яны амаль невымерныя ў прасторы і часе. Аднак кожная з іх не толькі закранае, але ўваходзіць у жыццё асобнага народа і становіцца яго кожнадзённым клопатам.

Пагэтану заўчаснае вырашэнне любой глабальнай праблемы проста немагчыма: ліквідацыя разбурэнняў другой, ды і першай сусветных войнаў, павелічэнне колькасці беларускага народа, ачышчэнне ад попелу Чарнобыля. Гэта больш асабістыя, беларускія клопаты, а калі ўзяць да прыкладу сусветныя катаклізмы: голад, эпідэміі, наркаманію, СНІД, злачыннасць..., дык становіцца страшна за лёс блізкіх нам пакаленняў адразу на мяжы XXI стагоддзя. Такі падыход дазваляе меркаваць, што ацэначным пунктам ролі дзяржавы ў кіраванні крыгэрыямі Нацыянальнай ідэі можа быць толькі аналіз адпаведных дзеянняў, якія супадаюць з гэтым адвечным дэмакратычным рэчымчам, па якім рухаецца лёс народа і нацыі, і наколькі яны спрыяюць вырашэнню асноўных праблем.

Разгляд гэтай формулы апанентамі якраз і дае падставу для дыскусіі, да ўзаемных папрокаў і канфліктаў, а часта прыводзіць да нацыянальных і міжнацыянальных узброеных узрушэнняў. Грузінскі, чэчэнскі, югаслаўскі, карэйскі, камбаджыйскі, румынскі, прыбалтыйскі, афганскі, амерыканскі, г. д. і г. д. варыянты, як пішуць аб гэтым палітолагі, узніклі і праходзілі па гэтай злаўмыснай формуле. Колькі патрэбна накапіць зла ў душы чалавека, каб той узяў зброю супраць другога? Аднак такі наш лёс.

У адрозненне ад сказанага, беларуская Нацыянальная ідэя азначана асаблівай высакароднасцю. У яе гістарычным цячэнні прэвальное духоўная стваральнасць, богаўнае міралюбства. І гэта ідзе ад генных цывілізаваных выноў беларусаў, ачышчаных ад рэваншызму паводзін, ад хрысціянскай устойлівасці славянскай душы. Злаўмысныя суседзі гвалтоўна дзялілі беларускую зямлю, забівалі і гналі ў рабства нашых прашчुरаў, кралі нашы каштоўнасці, рабавалі храмы, помнікі мастацтва, прыроду, гарады... Беларусы заўсёды паўставалі, нанава адраджаліся. І ні ў каго камень не кінулі! Толькі магутны народ можа пераадолець крыўду, зло, бяду, гора.

Цікава, што знаходзяцца вульгарныя палітыкі, якія падштурхоўваюць беларускі народ да канфрантацыі і грамадзянскага ўзрушэння. Але каварныя намеры марныя. Беларусы столькі перажылі, што навучыліся вельмі пільна адносіцца да зычнагалосых заклікаў, а тым больш да бязбожных абраз. Пагэтану, калі народны паэт прыцемкавай свядомасцю абражае беларусаў, тых, хто надзяліў яго незвычайна высокім тытулам, — гэта — асцярожна!, падпаўзае жахлівае зло. Калі той, хто называе сябе палітыкам, кідае абвінавачванні таму, хто вырошчвае хлеб, гэта хцівец, а не грамадзянін.

Увогуле — хулу на бліжняга не ўзводзяць. У святым пісанні гэта грэх. А замахвацца чорным словам на народ — чорны грэх! Новае беларускае палітычнае асяроддзе адносна правільна дэкларуе прынцыпы Нацыянальнай ідэі і можа акрэсліць надзённыя клопаты грамадства. Аднак жорсткі і справядлівы час не прадставіў ніводнаму прэтэндэнту на ролю прарока права ўсенароднага правідца, падзвіжніка і павадыра нацыі. Гэты парадокс заканамерны. Няма ў кагорце людзей дзяржаўнага і палітычнага ўладкавання духоўнага планетарнага мыслення: філосафы саступілі дарогу воінам, мужы дзяржаўныя заменены каліфамі на час, а грамадская думка, калектыўнае мысленне і ўсенароднае веча прымержаецца да выказванняў адной асобы. Вялікі славянскі паэт і філосаф А. С. Пушкін напісаў, нібыта адчуваючы боль і клопат Беларусі: «...богом избранный певец, молчит, потупив очи долу...».

У нашым беларускім разуменні богам абраны паэт — гэта сам народ, які не зважае асабліва на мутную пену на гістарычных хвалях, а працуе, каб на стале быў хлеб, і прымержаецца, шукае таго правідцу, які стане ў залатыя шэрагі народнага скарбу асветнікаў, філосафаў і мастакоў — Кірылы Тураўскага, Францыска Скарыны, Сымона Буднага, Кастуся Каліноўскага, Адама Міцкевіча, Фёдара Дастаеўскага, Яўхіма Карскага, Зміцера Жылуновіча, Максіма Багдановіча, Янкі Купалы, Якуба Коласа, Уладзіміра Караткевіча, Васіля Быкава... дзяржаўных дзеячоў Канстанціна Астрожскага, Аляксандра Чарвякова, Кірылы Арлоўскага, Пятра Машэрава, Леаніда Бядулі... Іх талент знаходзіцца ў рэчышчы беларускага нацыянальнага ідэалу. Вялікая гэта рэдкасць, але і не меншая ўдача выхаваць чалавека, які сваім талентам адразу ўздымае ўвесь народ на новую ступень грамадскага мыслення і творчага развіцця.

Наколькі сведчаць абставіны нашай рэчаіснасці, сярод крыклівага кворуму прэтэндэнтаў на ўсенароднага месію пакуль што на Беларусі няма. Думаецца, што ўсенародны аўтарытэт вырастае, гадуецца, як той Ілля Мурамец, недзе ў таленавітым беларускім асяроддзі, ва ўніверсітэце нашай гуманістычнай чалавечай культуры, якая не зведала рабства, татара-мангольскага іга, не мае багоў вайны, што з'яўляецца адной з самых высакародных характарыстык старажытнага народа.

Адзін з сучасных рупліўцаў сцвярджэння народных інтарэсаў эмацыянальна вызначыў гістарычную мэту практычнай думкай: «...пакуль агонь беларускай нацыянальнай ідэі будзе гарэць у сэрцах беларусаў, пакуль наш розум будзе імкнуцца здзейсніць мару пра дзяржаўнасць Беларусі, пакуль будзем любіць і шанавать нашу васільковую і шпышынную баць-

каўшчыну, пакуль не пакінем матчыну мову нашу, не здрадзім ёй, не адарвемся, як той Антэй, ад роднай зямелькі нашай, датуль Беларусь будзе непераможнай, датуль будзе жыць беларускі народ...» (Беларусь паміж Усходам і Захадам. — Мн., 1997, с. 8).

Усё напісана правільна, але супярэчліва і непаслядоўна. У развіцці Нацыянальнай ідэі няма і не можа быць гістарычных абмежаванняў. Ёсць толькі этапы яе ўзыходжання ад аднаго стану да больш высокай ступені. Слова «пакуль» азначае не толькі абмежаванасць думкі, але і мяжу, за якой аўтар бачыць нейкую нацыянальную катастрофу, знікненне беларускага этнасу. Гэта можна прыняць толькі як перасцярогу і не больш, як бы напамін аб неабходнасці канкрэтнай працы кожнага грамадзяніна над узбагачэннем нацыянальнага аўтарытэту.

У гэтым сэнсе мы дапамагам прадказальніку быць найсвядомейшым беларусам і падзяляем яго памылковую шчырасць. І дзяржаўнасць у беларусаў ёсць, і родная мова. Іншая справа, што гэтыя каштоўнасці патрэбна як мага мацней усталёўваць, і ўсім разам. Атрымоўваецца ў жыцці так, што народ шчыруе, нараджае і выхоўвае дзяцей, нясе хлеб да стала, дзе сядзяць «прарокі» і пагардліва сцвярджаюць, што людзі дрэнна працуюць, няправільна сябе паводзяць, правяць не тыя малітвы і кланяюцца не тым багам. Што гэта за падмётныя погляды і выкрунтасныя падыходы да сцвярджэння Нацыянальнай ідэі? Пра мову беларускага народа гавораць «матчына мова». Гэта выраз не з народнай душы і не ад класічнай мовы Купалы, а ад прыдумак з польска-татарскіх гаворак. Абразлівы выраз да самых глыбокіх святынь — мовы і маці. Мова маці — гэта ад малака, ад пяшчоты жанчыны, падараваўшай жыццё. Мова і маці ў арганічным спалучэнні адно адзінае і самае высакароднае паняцце. А «рупліўцы-адраджэнцы» і не задумваюцца, калі ўжо з дзесятак гадоў укараняюць «з добрых памкненняў» нейкі кургузы выраз — «матчына мова», не адпавядаючы караням і сучасным працэсам развіцця роднай мовы.

Гэта адна з праяў асаблівых адносін да вельмі тонкай і далікатнай сферы — этычнага жыцця нашай роднай мовы, нацыянальнай культуры, калі ў пагоні за лозунгамі «беларусізацыю любой цаной» можна прынесці больш шкоды, чым карысці. Вярхоўны Савет 12-га склікання прызначыў камісію па ўладкаванню беларускай мовы пад старшынствам аднаго з начальствующих паэтаў, які ўсё жыццё насіў партфель пры ўладзе камуністаў. Потым ён хуценька зрабіўся дэмакратам і найшчырэйшым беларусам, хацеў тэрмінова ўвесці беларускую мову паўсюдна, нават і пры навучанні замежных грамадзян, якія прыехалі ў нашу краіну з розных куткоў свету.

Памяркоўнасць і планамернасць у гэтай складанай справе былі парушаны. У два-тры гады большасць школ былі пераведзены на беларускае навучанне. Цяпер ідзе адваротны працэс: сістэма імкнецца да самарэгуляцыі, не звважаючы на перашкоды з боку дзяржавы або грамадскасці.

З усяго вышэйсказанага арганічна вылучаюцца прагматычныя вывады: Нацыянальная ідэя — гэта дыялектычны працэс развіцця беларускага народа ў межах яго аб'ектыўных гістарычных законаў. У сучасны момант маюцца ўсе апорныя фактары ажыццяўлення галоўнай мэты нацыянальнага самавызначэння — дасягненне высокай духоўнасці асобы і матэрыяльна-культурнага забеспячэння жыцця. Беларусы, як і прадстаўнікі ўсіх нацый, маюць права на свядомае цывілізаванае жыццё і атрымалі магчымасць для яго дасягнення.

Дзеля здзяйснення высокіх мэт Нацыянальнай ідэі грамадству неабходна аб'яднацца на падставе высакародных патрыятычных пачуццяў, душэўнага клопату аб сваім шчасці і дабрабыце ўсяго народа. Пільнага разгляду і адмаўлення патрабуюць спробы эгаістычнага ўзвышэння беларускай нацыі над суседзямі ў сучасных умовах развіцця і адначасова спробы прыніжэння дасягненняў маральных і культурных каштоўнасцей. Гэта не дае ніякага творчага плёну і скажае аб'ектыўны погляд на заўтрашні дзень. Патрэбна ўсвядоміць, што нацыянальны ідэал — жыватворны стымул мысліцельнай дзейнасці падрастаючых пакаленняў, самы высакародны грамадскі універсітэт патрыятызму.

Ёсць усе падставы звярнуцца беларускаму грамадству да вырашэння сваіх унутраных сацыяльна-эканамічных праблем, на аснове якіх больш накіравана пойдзе далей вызначальны працэс фарміравання этнасу, нацыянальных рыс у пераадоленні ўплыву суседніх культур, шматканфесійнага веравызнання. Вырашэнне ўнутраных праблем супадае з рэвалюцыйным адценнем Нацыянальнай ідэі. Наступіў такі час, калі Беларусь, застаючыся прываблівым геапалітычным рэгіёнам, перастала быць месцам дзяльбы суседзяў у выніку прававога ўсталявання міжнародных адносін у пачатку ХХІ стагоддзя. Пагэтану духоўнае і эканамічнае развіццё, будаўніцтва сучасных гарадоў і прамысловых рэгіёнаў у сельскай мясцовасці з цывілізаванай інфраструктурай для роўнаснага нацыянальнага выхавання наступных пакаленняў беларусаў — адна з галоўных задач нашага грамадства.

Нацыянальная ідэя — гэта вобраз будучыні. Беларусам патрэбна быдаваць сваю сучасную гісторыю такім чынам, каб вытворчы прадукт і духоўны скарб назапашваўся не для платы за чужую вайну або экалагічную катастрофу, а дзеля ўстойлівага дабрабыту і шчаслівага жыцця

людзей у новым стагоддзі. Урокі гісторыі па вывучэнню тэорыі Нацыянальнай ідэі прайшлі. Цяпер перад намі пажыццёвы экзамен практычнага будаўніцтва Айчыны на падставе глыбокай навуковай распрацоўкі ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці.

ЛІТАРАТУРА

1. Адукацыя і выхаванне. 1997. № 11. С. 17.
2. Слука О. Г., Ермолицкий М. А., Юркевич А. Т. Идеология белорусской государственности. Мн., 1996.
3. Путь в постиндустриальную цивилизацию. Гуманитарно-экономический вестник. 1997, № 2. С. 14.
4. Идеология белорусской государственности: проблемы теории и практики. Мн., 1998.
5. Ермолицкий М. А., Сапелкин Е. П., Слука О. Г., Тур А. Н., Юркевич А. Т. Модель устойчивого развития Республики Беларусь. Мн., 1999.
6. Ладысаў У. Ф., Брыгадзін П. І. На пераломе эпохі станаўлення беларускай дзяржаўнасці (1917–1920 гг.). Мн., 1999.
7. Университеты и общество. Сотрудничество университетов на рубеже веков. Мн., 2000.
8. Максім Гарэцкі. Публіцыстыка 1918–1919 гг. Мн., 2002.
9. Слука А. Г. Беларуская журналістыка. Ч. 1. Мн., 2000.

В. П. Вараб'ёў

ПАЛІТЫЧНЫ СТАТУС ЖУРНАЛІСТЫКІ

Карэнная трансфармацыя інфармацыйнай прасторы Беларусі, што назіраецца на мяжы стагоддзяў, сведчыць аб пераходзе грамадства да новых тыпаў узаемадзеяння як у эканамічнай, уладна-дзяржаўнай, так і сацыяльнай сферах. Адначасова ўсё выразней акрэсліваюцца разуменне і парасткі таго, што палітычныя інстытуты — не столькі сродкі і інструменты барацьбы за дзяржаўную ўладу — колькі выканаўцы місіі сацыяльнага праектавання палітыкі будучага. Журналістыка, якая па прыродзе сваёй поліфункцыянальная, з'яўляецца кампанентам не толькі сацыяльнай галіны грамадства (як інстытут адукацыі і культуры), як і яго эканамічнай інфраструктуры (медыя-бізнес), але таксама і палітычнай сферы. Гэтыя абставіны і абумоўліваюць неабходнасць вывучэння эвалюцыі палітычнай суб'ектнасці журналістыкі.

У апошнія дзесяцігоддзі фіксуецца імклівае паскарэнне працэсаў інфармацыйнага і палітычнага развіцця. Палітыка і журналістыка становяцца больш дынамічнымі. Навідавоку эвалюцыйнае ўскладненне як палітычнай дзейнасці, так і масава-інфармацыйнай, якімі займаюцца суб'екты нацыянальнага і рэгіянальнага ўзроўняў. Суадносіны дзвюх сфер сацыяльнай дзейнасці і іх складнікі змяняюцца як ніколі хутка і глыбока. І гэтая тэндэнцыя, адзначаная яшчэ ў першай палове 90-х гадоў, захоўваецца.

Менавіта палітызацыю-партызацыю журналістыкі грамадства назірае і сёння. Многія даследчыкі, ацэньваючы гэтую тэндэнцыю зусім негатыўна, усё ж прызнаюць яе непазбежным наступствам характару палітычнай прасторы і партыйнай сістэмы, якая складаецца з арганізацыйна слабых, малаколькасных па саставе і размытых па сваіх праграмных установах утварэннях [1, с. 19–27; 3].

Так, аддаецца належнае журналістыцы як сацыяльнаму інстытуту. У тым сэнсе, што СМІ, нават знаходзячыся пад прэсінгам манаідэалагічнага палону змаглі стаць апірышчам запатрабаванняў і ўладных ілюзій спачатку дэмакратычнай інтэлігенцыі, апазіцыйнай камуністычнаму мінуламу, а затым — уласнікаў. Адначасова робіцца выноса-прысуд: СМІ ўключаны ў дзейнасць палітыка-эканамічных суб'ектаў. “Навязванне ім партыйна-палітычных функцый... і прыняцце на сябе журналістамі... падобнай ролі прывялі да таго, што СМІ ператварыліся ў інструмент абслугоўвання прыватных інтарэсаў” [1, с. 22].

Уключэнне СМІ ў дзейнасць палітыка-эканамічных суб'ектаў — непазбежнае аб'ектыўнае наступства ходу рынкавых рэформаў і працяг рэалізацыі прынцыпу плюралізму думак, ідэй, заканадаўча замацаваных на канстытуцыйным узроўні. Няўжо прынятая як станоўчая тэндэнцыя палітычнага адыходу СМІ ад манаідэалогіі на пачатку 80-х гадоў цяпер перастае карыстацца падтрымкай у навуковым звароце? Гэтая супярэчнасць не такая бяскрыўдная, як здаецца на першы погляд.

Адмаўляць ў праве журналістам, як і СМІ ў цэлым, на свабоду ідэалагічнага, палітычнага выбару пры фарміраванні новай інфармацыйнай рэальнасці, што базіруецца на прынцыпе адкрытасці інфармацыі — значыць абмяжоўваць масава-інфармацыйную дзейнасць, гвалтоўна пазбаўляючы яе палітычнага рэсурса. Праграмаванне СМІ толькі стратэгіяй “сацыяльнасці” па форме, метадах і месце выглядае традыцыйнай выпрацоўкі і кіравання “адзіна правільным вучэннем”. Устаноўка не можа не напамінаць славыты прынцып шостага артыкула пра “кіруючую і мабілізуючую”. Але такая характарыстыка была б занадта няпоўнай.

Верагодна, приведзеная парадыгма абумоўліваецца некалькімі прычынамі. І перш за ўсё — палітычнай. На этапе перабудовы і далейшага дзесяцігоддзя трансфармацыйнага транзіту журналістыка расправіла крылы і з “прываднага рамяня” партыі ператварылася ў трыбуну грамадства. Гэтая тэндэнцыя віталася ў навуковай супольнасці. Затым журналістыка выпеставала новыя эліты да палітычнага ўзаемадзеяння на ўсіх узроўнях сацыяльнай і палітычнай сістэм. Працэс асэнсоўваўся ў навуковым звароце як станоўчы. Калі патэнцыял палітычнага ўдзелу журналістыкі выявіў пагрозу інтарэсам іншых палітычных інстытутаў, імгненна стала біцца трывога ва ўсе званы, у тым ліку — навуковы.

Не звяртаючы ўвагі на аб’ектыўнасць тэндэнцыі і яе канстытуцыйную падтрыманасць, не ўлічваючы карэннага адрознення былой палітызаванасці аднапартыйных СМІ ад іх сённяшняй шматпартыйнай прыроды, палітычная суб’ектнасць журналістыкі кваліфікуецца як з’ява з адмоўным адценнем. Бясспрэчна, выкарыстанне журналістамі публічных і прафесійных прыёмаў партыйнай барацьбы, нахштальт навязвання аўдыторыі сваёй пазіцыі, тыражыравання “прэпаратыраваных” вобразаў і падзей сведчаць пра зацвярджэнне новай мадэлі медыяпалітыкі — “карпаратыўна-інструментальнай” [2].

Так, літаральна ў кожнай тэндэнцыі сацыяльнай, палітычнай журналісцкай рэчаіснасці ёсць і станоўчыя, і адмоўныя бакі. Акцэнтавацца выключна на “выдатках” палітычнай суб’ектнасці журналістыкі, значыць абмяжоўваць перспектывнасць развіцця дадзенай тэндэнцыі. А станоўчасць і перавагі, верагодна, у тым, што журналістыка першай з сацыяльных і асабліва палітычных інстытутаў намацвае сваю палітычную ролю ў станаўленні інфармацыйнага, грамадзянскага грамадства.

Механізм эвалюцыі журналістыкі ў палітычнай прасторы ўмоўна выглядае наступным чынам. Журналістыка трансфармуе і акумулюе грамадзянскія інтарэсы, ператварае палітыку ў безупынны медыяпрацэс. Адначасова стымулюе і адпаведныя захады па падтрыманні канкурэнцыі за дзяржаўную ўладу. Інфармацыйнае грамадства без журналістыкі ў якасці палітычнага інстытута, што фарміруе і прэзентуе палітыку, уявіць цяжка. Бо журналістыка становіцца не проста своеасаблівым эпіцэнтрам палітыкі, а карэннай умовай і невычэрпнай крыніцай развіцця самой палітычнай сферы.

Такім чынам, змены, што адбыліся як у журналістыцы, так і цалкам у сацыяльным жыцці, прывялі да перамены гістарычнага месца журналістыкі ў палітычнай прасторы. Сутнасць гэтай з’явы ў тым, што сама масмедыйная дзейнасць вызначае фармат палітычных адносін. Журналісты-

ка стала сістэмаўтвараючым элементам палітыкі, набыла ў ёй новы, інстытуцыянальны, статус, губляючы былы дапаможна-тэхнічны характар як проста сродак ці інструмент.

Відавочна, што сёння журналістыка з’яўляецца не столькі трыбунай барацьбы груп розных напрамкаў і інтарэсаў, колькі самадастатковым і паўнапраўным палітычным удзельнікам. Больш таго, СМІ часта з’яўляюцца заўзятым каталізатарам канфліктаў паміж групамі інтарэсаў. Дарэчы, гэтая з’ява не з’яўляецца спецыфічна нацыянальнай, беларускай. Такая форма палітычнай барацьбы прысутнічае ў СМІ Расіі, іншых дзяржаў СНД. Фактычна журналістыка сёння кантралюе палітычную дзейнасць, прапускаючы яе праз свае “фільтры”, акцэнтуючы асобныя элементы палітычнага працэсу і надаючы ім асабліваю вагу, павышаючы каштоўнасць адной ідэі, абясцэньваючы іншую. Такім чынам адбываецца палярызацыя ўсёй палітычнай прасторы.

“Уплыў СМІ на палітыку і грамадства істотна ўзмацніўся. Спецыялісты гавораць аб “медыятызацыі” палітыкі, т. б. м. яе растучым падпарадкаванні правілам СМІ... Улада ў інфармацыйным грамадстве не ў апошнюю чаргу праяўляецца ў тым, што з публічнай дыскусіі “тактоўна” выймаюцца некаторыя тэмы”, — заўважае прафесар публіцыстыкі і тэорыі камунікацыі Свабоднага ўніверсітэта Берліна [7, с. 36]. Відавочнай становіцца з’ява: тое, што не трапіла ў СМІ, амаль не аказвае ўздзеяння на развіццё грамадства. І гэта не даследчыцкае перабольшанне, а рэчаіснасць.

Сучасны чалавек не можа ўхіліцца ад уздзеяння СМІ. Апошні прыклад: маскоўская трагедыя з нора-астаніскімі заложнікамі прыкавала да СМІ ўсё чалавецтва. І, між іншым, рэльефна падкрэсліла нават у гэтай антысацыяльнай падзеі палітычны рэсурс журналістыкі. Вядомы рэжысёр Андрэй Канчалюўскі сфармуляваў яго ў лепшых традыцыях “трымаць і не пушчаць”, але палітычную інстытуцыянальнасць журналістыкі пацвердзіў яскрава: “Галоўная зброя тэарыстаў — свабода інфармацыі. Навіны, якія купляюць за вялікія грошы. А купляюць перш за ўсё навіны, звязаныя з трагедыямі... Зразумела, што абмежаванне СМІ больш эфектыўнае, чым, скажам, татальны кантроль за ўсімі жыхарамі планеты” [5, с. 10].

Пра ролю журналістыкі ў палітыцы сказана і напісана шмат. Але тэзіс пра дэідэалагізавання і дэпалітызавання СМІ не сыходзіць з парадку дня. Верагодна, патэнцыял журналістыкі ў палітычнай сферы вельмі турбуе і непакоіць у якасці небяспечнага канкурэнта, здольнага самадастаткова функцыянаваць як у агульным сацыяльным, так і ў палітычным рэчышчы.

Незапоўненасць палітычнай прасторы грамадства (партыйныя структуры ў зародковым стане) стымулюе тое, што многія сацыяльныя інстытуты “прымагнічваюцца” да палітыкі. У журналістыкі як поліфункцыянальнага інстытута (сацыяльнага і палітычнага адначасова) гэта адбываецца натуральна, бо адпавядае прыродзе масава-інфармацыйнай дзейнасці. Адсюль і тэндэнцыя выканання СМІ палітычных функцый у грамадстве. Іх ніяк нельга блытаць з мінуўшчынай, калі палітызаванасць журналістыкі абумоўлівалася монаідэалагічнай палітычнай сістэмай. Як згубна і праводзіць паралель з палітызаванасцю СМІ напрыканцы XX стагоддзя, якая дыктавалася мэтамі разбуральнага характару.

Канструктыўнасць палітычных функцый журналістыкі сёння працягваецца ў запаўненні вакууму палітычнай сістэмы. СМІ ўзнаўляюць, замяшчаюць недзеяздольнасць многіх беларускіх палітычных інстытутаў. Перш за ўсё гэта адносіцца да партый і грамадскіх рухаў, якія заклікаюць артыкуляваць інтарэсы розных сацыяльных груп.

Журналістыка, выказваючы ўвесь спектр інтарэсаў грамадства, вымушана дзеяздольна праяўляць і сваю палітычную суб’ектнасць. Так, журналістыка — сацыяльны інстытут грамадства, але па змесце, форме, метадах і самой масава-інфармацыйнай прыродзе — гэта інстытут палітычнага дзеяння.

Між тым тэарэтычнае асэнсаванне значных зрухаў і іх наступстваў відавочным чынам “не паспявае” за зменлівай журналісцкай і палітычнай рэальнасцю. Пакуль што асобныя “агляды” дыфузіі гэтых сфер застаюцца статычнымі, аднабаковымі і фрагментарнымі. Гэтая сітуацыя абумоўлена, верагодна, некалькімі складанасцямі метадалагічнага характару, якія накладваюцца адна на другую.

Сур’ёзныя метадалагічныя цяжкасці нараджае канцэптуалізацыя развіцця журналістыкі нібыта толькі як сацыяльнага інстытута грамадства. Паводле заключэння многіх аўтараў, вывучэнне палітычных інстытутаў грамадства павінна абмяжоўвацца пэўным колам дакладна акрэсленых суб’ектаў палітычнага працэсу. Уключэнне журналістыкі ў гэты шэраг табуіруецца на ўзроўні “не лічу мэтазгодным”.

Шэраг вучоных крытыкуе парадыгму палітычнай інстытуалізацыі журналістыкі, бачачы ў ёй крыніцу ўзвышэння аўтарытарных ідэалогій. І трактуе новыя масава-інфармацыйныя з’явы ў рэчышчы традыцыйнай ідэалагічнай канцэпцыі развіцця грамадства [8]. Блізкі падыход характэрны і для некаторых расійскіх даследчыкаў, што па прывычцы разглядаюць журналістыку як толькі сродак, інструмент,

прывадны рамень, але ўжо не партыі, а — ці дзяржавы, ці алігархічных груп, ці іх сімбіёзу [4].

Другая істотная метадалагічная праблема звязана з выпрацоўкай адэкватных падыходаў, што дазваляюць вывучаць дынаміку і эвалюцыю журналістыкі як палітычнага інстытута, роўна як і ўсе іншыя, а таксама палітычную сістэму ў цэлым. Цяжкасць выклікае, у прыватнасці, тэарэтычнае асэнсаванне перспектывы эвалюцыйнага ўскладнення журналістыкі. Гэта відавочна праяўляецца, акрамя іншага, у працэсах палітычнай жыццядзейнасці (напрыклад, стварэнне медыяпалітычных комплексаў).

Непрызнанасць палітычнага статусу журналістыкі абцяжарвае вывяшчэнні яе сутнаснай ролі ў станаўленні і эфектыўным функцыянаванні іншых палітычных інстытутаў. Мяркуюцца, што адзін з магчымых падыходаў да вывучэння механізмаў эвалюцыйнага ўскладнення — аналіз палітычнай суб’ектнасці журналістыкі.

Яшчэ больш традыцыйналісцкага погляду прытрымліваюцца тыя даследчыкі, якія не проста ігнаруюць прыроду сучасных зрухаў у інфармацыйнай сферы, але і спрабуюць інтэрпрэтыраваць складаныя інфармацыйна-палітычныя ўзаемаасункі з катэгарычна ідэалагічных пазіцый. Усе эвалюцыйныя з’явы ў журналістыцы імі ацэньваюцца ў межах канфрантацыйнай парадыгмы. Напрыклад, характар сучасных інфармацыйна-палітычных адносін характарызуецца “інфармацыйна-фінансавым таталітарызмам” [6]. Базавыя тэндэнцыі развіцця інфармацыйнай сферы не носяць таго характару, які прыпісвае ім аўтар гэтай “скроенай” на лепшых узорах славуэтага “інфармацыйнага імперыялізму” канцэпцыі.

Насуперак стэрэатыпам, што склаліся, тэндэнцыя палітычнай суб’ектнасці журналістыкі ўласціва не толькі палітычнай сістэме Беларусі, але і іншым грамадствам, што інтэграваны ў працэс трансфармацыі (Украіна, напрыклад). Вельмі дынамічнай з’яўляецца, скажам, эвалюцыя нямецкіх СМІ, а таксама, нягледзячы на ўсе метамарфозы, расійскай журналістыкі.

Зразумела, адзначаная тэндэнцыя не выключае, а хутчэй прадугледжвае наяўнасць і іншых. Аднак у большасці транзітных дзяржаў дамінуе першая. Таму даследаванне заканамернасцей эвалюцыйнага ўскладнення журналістыкі ў палітычным жыцці і сістэме ўзаемадзеяння палітычных інстытутаў грамадства належыць да ліку актуальных задач сучаснай журналістыкі і палітычнай навукі.

ЛІТАРАТУРА

1. Верховенская А. И. Средства массовой информации в системе партийно-политических отношений // Вестник МГУ. Сер. 10. Журналистика. 1999. № 6.
2. Засурский Я. Н. Журналистика в переходный период // Вестник МГУ. Сер. 10. Журналистика. 1997. № 5.
3. Засурский И. И. Масс-медиа Второй республики. М., 1999.
4. Землянова Л. М. Техника меняет общество, но всегда ли это является прогрессом? // Вестник МГУ. Сер. 10. Журналистика. 2001. № 2.
5. Кончаловский Андрей. Человечество спасет страх смерти // АиФ. 2002. № 44.
6. Пугачев В. П. Информационно-финансовый тоталитаризм: российский эксперимент по американскому сценарию // Вестник МГУ. Сер. 12. Политические науки. 1999. № 4.
7. Русс-Моль Штэфан. Прообраз будущей Германии // Deutschland. 2000. № 1.
8. Brenton Ph. La utopie de la communication. Paris, 1997.

Р. М. Грудніцкі

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ІДЭЯ І НАЦЫЯНАЛЬНА-ВЫЗВАЛЕНЧЫ РУХ

Беларускі вызваленчы рух канца XIX — пачатку XX стагоддзя заснаваны на ідэі свабоды ў трох яе іпастасях: сацыяльнай, нацыянальнай і эстэтычнай.

Нацыянальная ідэя, што ўзнікае значна раней, у гэты час нібыта ператвараецца, набываючы і новую форму, і новы змест. Гэтае ператварэнне адбываецца на падставе творчага пераасэнсавання дзвюх духоўных крыніц, адна з якіх мае агульначалавечы змест, а другая выяўляе адметнасць светаадчування беларуса: хрысціянска-евангельскай традыцыі і фальклорнай сімволікі. Першая дыктавала форму жыцця ў хрысціянскай супольнасці, надаючы ёй значэнне боскасці. Чалавек ёсць тварэнне Бога і таму недатыкальны як боская каштоўнасць. Але гэтакім жа чынам каштоўнасцю ёсць і нацыянальная супольнасць, бо яна паўстае як невыразная выява хрысціянскай еднасці. Зразумела, што гэтая агульнахрысціянская ідэя выяўлялася на Беларусі ў адметных формах. Па-першае, таму што перакрываўваліся як розныя плыні хрысціянства, гэтак і разнастайныя культурныя ўплывы. Згадаем, што ўжо ў першыя дзесяцігоддзі існавання хрысціянства на нашых землях узнікае каталіцкая місія ў Тураве. Па-другое, тут само хрысціянства ўкаранялася інакш, чым на іншых усходнесла-

вянскіх землях. Спашлюся на С.Тарасава, які сцвярджае, што гвалтоўнага хрышчэння Полацкага княства не было [1, с. 13].

Негвалтоўны, павольны працэс хрысціянізацыі меў некалькі наступстваў. Па-першае, з самага пачатку ўсталёўваліся і набіралі моц адносіны царпімасці. У нас не было расколаў, як на Усходзе, не было і рэлігійных войнаў, як на Захадзе. Па-другое, язычніцтва на Беларусі доўгі час існавала побач з хрысціянствам, дзякуючы чаму язычніцкія традыцыі, звычаі ды абрады добра захаваліся, прыстасаваўшыся да хрысціянскага чыну, і да нашага часу застаюцца істотным элементам беларускай культуры. Па-трэцяе, гэта ўсё спрыяла захаванню народнай традыцыі, адлюстраванай у фальклоры, у фальклорнай сімволіцы.

Тут няма неабходнасці (ды і магчымасці) больш падрабязна разглядаць гэтую з’яву. Зазначым толькі, што вышэйзгаданыя адметнасці хрысціянізацыі на Беларусі і фармавалі беларускі нацыянальны характар ды нацыянальныя каштоўнасці. І калі на пачатку XX стагоддзя ідэя свабоды з нябёсаў мары перайшла ў жыццёвую сферу вызвольнага руху, то гэтая Хрысціянская традыцыя і заснаваныя на ёй каштоўнасці нацыянальнага жыцця найперш і робяцца прадметам асэнсавання.

З другога ж боку, забарона мовы і практычная немагчымасць рэалізаваць свае аналагічныя памкненні арыентавалі грамадскую думку на фальклор, на сімволіку народнай творчасці. У гэтых умовах фальклор быў адзіным сродкам выяўлення народнага духу. Зварот да фальклору дыктаваўся і асаблівасцямі самога вызвольнага руху. Нацыянальна-вызваленчы рух беларусаў, як і вызваленчы рух іншых народаў, быў па сваім эмацыянальным парыве і духу рамантычным і ён патрабаваў рэвалюцыйна-рамантычнай літаратуры, бо толькі яна магла надаць яму крылле — вызваленчую легенду.

Але ж рамантызм праграмова скіраваны на легенду, паданне, дзе ён шукае свайго героя, куды ён пераносіць сваю мару аб харакстве. Рамантызм, такім чынам, у сваім развіцці стымулюецца вызваленчым рухам і адначасова ўказвае гэтаму руху сферу, дзе ён знаходзіць свае ідэалы.

Рамантызм з яго праграмовымі прынцыпамі скіраваў грамадскую думку на глыбіні духоўнага народнага жыцця, на мінулае яго. Праз дзейнасць рамантыкаў мясцовыя легенды і прымхі ператвараліся ва ўзоры характава, у крыніцу, з якой паўставала нацыянальная легенда. Менавіта легенда, бо рамантызм не ведаў, не ўсведамляў і не разумеў сваёй адметнасці, тутэйшасці, таму свядомага нацыянальнага ўзору ён стварыць не

мог. Але пілына ўглядаючыся ў жыццё тутэйшае, ён спрыяў нараджэнню нацыянальнага пачуцця.

Працэс гэты меў некалькі вынікаў. Па-першае, фальклор і міф, дзякуючы працы рамантыкаў, набывалі самакаштоўнасць культурнай з’явы, а творца гэтых эстэтычных каштоўнасцей — народ — паўставаў як уваабленне таго ідэала, якога так настойліва шукалі рамантыкі, паўставаў моцнай культурнай сілай. Па-другое, пад уплывам вышэйазначаных фактараў нараджаецца нацыянальнае пачуццё ў інтэлектуальнай эліты, якая дагэтуль была дэнацыяналізаваная і значна глыбей за народ паланізаваная. У гэтым выявіліся як палітычныя, так і культуралагічныя чыннікі. Імкненне зрабіць кар’еру, заняць высокае і паважнае месца на палітычным Алімпе, жаданне друкаваць свае творы і гэтым уплываць на стан культурнага жыцця вымушалі гэтую сацыяльную групу звяртацца да польскай мовы і культуры і паглыблялі працэс паланізацыі. А згаданы вышэй зварот да фальклору, адкрыццё культуратворчых здольнасцей у селяніна спараджалі пэўны комплекс «віны» ў эліты і вымагалі яе калі не да яднання з народам, то да вывучэння яго звычаяў і да асветніцкай дзейнасці.

А гэта, па-трэцяе, спрыяла нараджэнню беларускай літаратуры. С. Палуян лічыў, што літаратура стваралася напачатку асобамі, якія толькі этнаграфічна, тэрытарыяльна лічылі сябе беларусамі, а духоўна пачуваліся палякамі. Рыпінскі, Сыракомля, Чачот, Баршчэўскі, Абрамовіч сваёй творчасцю завяршылі, распачаўшы, першы этап станаўлення беларускай літаратуры. Літаратура гэтая, на думку С. Палуяна, не пакінула адметнага следу, аніводзін твор гэтых аўтараў не застаўся ў айчыннай літаратуры [2, с. 262]. Прадстаўнікі гэтага этапу стаяць ад Беларусі як бы збоку. Яны заўважылі «братняе племя» і, не зліваючыся з ім, не атаясамліваючы сябе з гэтым племенем, павучаюць яго, прасвятляюць. Гэта толькі першае адчуванне сябе беларусам пры адсутнасці жадання *стаць і быць ім*, што патрабуе велізарнай і цяжкай працы і няўхільнай паслядоўнасці, непахіснага жадання гэтую працу доўжыць.

Такая ацэнка памянёных аўтараў, на маю думку, не зусім дакладная. Бо, напрыклад, сведчаннем таго ж Я. Чачота, старэйшыя сучаснікі яго пакалення аддавалі перавагу беларускай мове. Ды і самі гэтыя аўтары ўжо спрабуюць сябе ў беларускай мове. Ва ўсякім разе той «комплекс віны», аб якім нагадвалася вышэй, найбольш поўнае адлюстраванне знайшоў менавіта ў творчасці гэтых мастакоў. «Многія з іх прама ці ўскосна, больш ці менш акрэслена выказвалі думку пра неабходнасць яднання шляхты з сялянствам на аснове ўзаемаразумення, павагі да новых тра-

дыцый, што (у канчатковым выніку) ажыццявіла б ідэю нацыянальнай еднасці» [3, с. 49].

Эстэтычныя вобразы, якія ўзнікаюць у прасторы хрысціянскай традыцыі і фальклорнай сімволікі і ўвасабляюць вышэйзгаданы працэс ператварэння нацыянальнай ідэі, паступова ўцягваюцца грамадскім рухам, дзе яны падвяргаюцца перабудове, трансфармацыі. У выніку гэтыя эстэтычныя вобразы набываюць тут дадатковы, а часам і новы сэнс, сацыяльнае гучанне, ідэалагічны падтэкст. Гэтыя вобразы, ідэалагічна дэфармаваныя, прыстасоўваліся да практычна-палітычных патрэб вызваленчага руху, рабіліся эстэтычным увасабленнем сацыяльна-палітычнага вобразу нацыі. Праз гэтую ідэалагізацыю нацыянальная ідэя дасягае ўзроўню сацыяльнай роўнасці і дзяржаўнай незалежнасці, якія яднаюцца духоўнасцю.

Вышэйзгаданыя акалічнасці дазваляюць сцвярджаць, што ў сярэдзіне XIX стагоддзя беларускі вызваленчы рух абапіраўся на ідэю сацыяльнай свабоды. Нацыянальная ж свабода, уяўленне аб якой немагчыма без усведамлення нацыянальнай адметнасці, альбо падпарадкоўваецца сацыяльнай, альбо дамінуе ў сферы літаратуры. Зрэшты, у публіцыстыцы сярэдзіны XIX стагоддзя якраз пераважае сацыяльная іпастась ідэі свабоды. Нацыянальная свабода хоць і прысутнічае тут, але яна мае другасны, пабочны характар, вытворны ад ідэі свабоды сацыяльнай. Гэта не азначае, што ў акрэслены перыяд сама нацыянальная ідэя адсутнічае. Дастаткова ўспомніць палыманыя поклічы Каліноўскага, каб зразумець, што гэта не так. Але нават у Каліноўскага яго ліцвінская шчырасць службовая: яна павінна ўзняць люд паспаліты на барацьбу за сацыяльную свабоду. Маўляў, у нас, ліцвінаў, славетая гісторыя, мы не горш за іншых, дык і зробім жыццё сваё не горшае за жыццё суседніх народаў. Хоць, з другога боку, так рашуча, так голасна, як гэта зрабіў Каліноўскі, нацыянальная ідэя нікім не ставілася. І ў гэтым сэнсе можна сцвярджаць, што толькі паўстанне 1863 года ўпершыню абвясціла ідэю нацыянальнай свабоды.

Пасля гераічнага і крывавага 1863 беларускую ідэю, беларускае пытанне мог ігнараваць хіба што Мураўёў. Усё больш-менш адукаванае, сумленнае ўжо разумее сваё прызвание: працаваць у імя народа. У звароце «Да беларускай моладзі», выказваючы думку аб злачыннасці эксплуатацыі і неабходнасці ліквідацыі яе, аўтар заўважае, што шлях да сацыяльнага вызвалення без катастроф і шматлікіх ахвяр — найбольш прыймальны, і хто гэта зразумеў, той мусіць падрыхтаваць сябе да дзейнасці, мэтай і вынікам якое будзе мірная рэвалюцыя. Узвышэнне маральна-разумова-

га побыту народа — вось найпершая задача гэтай дзейнасці. «Але ж не кожны народ мае аднолькавыя правы на нашыя сілы, на нашыя здольнасці і г. д. Канешне, што да нас, беларусаў, то мы павінны працаваць на карысць таго народа, які гэтулькі стагоддзяў працаваў на нашых продкаў, векавая праца якога дала нам магчымасць атрымаць тую суму ведаў, дасягнуць таго развіцця, якім вось зараз мы валодаем» [4, с. 20]. Гэтая задача працы ў народзе, з народам і дзеля народа тым больш актуальная, што «і да гэтага часу... тыя сілы дзеля яго прападалі, ішлі на карысць альбо Расіі, альбо Польшчы» [5, с. 20].

Як вынікае з прадмовы выдаўцоў «Лістоў аб Беларусі», дзяліцца сваімі разважаннямі іх змушае «цікаўнасць, узбуджаная апошнім часам беларускім пытаннем. Гэта азначае, што беларускае пытанне ўжо стаяла, было сфармулявана і выклікала цікаўнасць. А з другога боку, у той жа прадмове ўказаны і адрас, дзе гэтае пытанне абмяркоўваецца: абуджаная беларуская інтэлігенцыя. Варта адзначыць і яшчэ адну дэталі: «...Издание писем первоначально предполагалось на языке белорусском, но осуществить это желание нам не удалось потому, что в настоящее время в белорусском языке еще не выработаны многие научные термины» [6, с. 26].

Свядомая ўпэўненасць у гістарычнай, культурнай і моўнай адметнасці беларусаў сведчыць пра тое, што гэта невыпадковыя выказванні, што беларуская ідэя набывае моц і што яна падрыхтавана творчасцю аўтараў першай паловы XIX стагоддзя (Сыракомля, Чачот, Рыпінскі, Баршчэўскі ды інш.). Яскравае пацвярджэнне такая выснова знаходзіць у Першым лісце Данілы Баравіка. Задачы, што ставіліся аўтарам у гэтым лісце, мелі агульнадэмакратычны характар: гаворка там ідзе аб дэмакратычных прынцыпах і ідэях як рухавіках грамадскага развіцця. Але адначасова аўтар заўважае, што гэтыя прынцыпы і ідэі найбольш эфектыўнымі бываюць на глебе народнай, у адпаведнасці з гістарычнымі і побытавымі ўмовамі народнага жыцця. Калі ж асаблівае народнага характару і звычайна не ўлічваюцца ў такой дэмакратычнай працы, то гэта можа прывесці да вялікай шкоды і запавольць сам народны рух.

Лёс беларускай эліты сведчыць пра гэта. Распачаўшы справу адраджэння напрыканцы XVIII стагоддзя, эліта не здолела надаць ёй нацыянальнай еднасці. Апынуўшыся ў сферы расійска-польскай канкурэнцыі, пастаўленая перад неабходнасцю пастаяннага выбару, гэтая эліта тварыла «чужую справу». Калі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай і расійскай акупацыі паскорылася нацыянальная справа, то яна была справай

польскай, а яе творцы — шляхта ды інтэлігенты — былі носьбітамі пальшчызны, а не беларушчыны. Канешне, гэта было вынікам сістэматычнай паланізацыі, распачатай яшчэ законам 1696 года. Але ж актывізацыя такой палітыкі і значнае павышэнне яе эфектыўнасці пасля 1795 года было інспіравана варварскімі паводзінамі расійскіх чыноўнікаў, якія не тое што не ведалі, але і не хацелі ведаць мясцовых умоў ды нораву беларусаў. Гэта ды яшчэ жорсткасць царскіх уладаў, іхнія каланізатарскія паводзіны актывізавалі працэс апалячвання, падштурхнулі шляхту да збліжэння з Польшчай. Інтэлектуальная эліта нацыі страчвала сваю ідэнтычнасць, пераходзячы на польскі альбо расійскі бок. Усё гэта не магло не адбіцца на стане нацыянальнага самаадчування. І усё ж нельга перабольшваць польскі ўплыў, асабліва калі гаворка ідзе аб простым людзе. Уздзеянне польскай культуры на беларускую масу не было такім глыбокім, як на эліту. Беларуская маса не атаясамлівала сябе з пальшчызнай, не выказвала вялікай актыўнасці ў далучэнні да польскага звычаю і нораву, бо добра ведала і гэты звычай, і гэты нораў, у якіх калі і знаходзілася месца беларусу, то толькі ў якасці «хлопа». Але і расійскі ўплыў быў чужы гэтай масе, бо ён нёс жорсткасць, знявагу ды жыццёвае ліха. Сяляне часцей адчувалі сябе «ту-тэйшымі», адмяжоўваючыся не толькі ад палякаў ды расійцаў, але і ад уласнае эліты.

Зразумела, што ва ўмовах самаізаляцыі, калі ідэйнага, ідэалагічнага абгрунтавання еднасці народа не было, працэс дэнацыяналізацыі пачынае паволь пранікаць і ў народную душу. Школе тут належыць галоўная роля: тыя, хто вучыўся ў рускай школе, паступова набывалі расійскую арыентацыю, а тыя, хто вучыўся ў школе польскай, арыентаваліся на Захад. Гэтаму спрыяла і царква, якая па самой сваёй сутнасці глыбока пранікае ў душу якраз простага людю. Вось чаму працэс гэты так глыбока рассек беларускую душу: білі па самым адчувальным, выразалі самае падатлівае ў выхаванні. Аднак «несмотря на все исторические превратности, белорусы сохранили в самом чистом виде свои отличительные черты: он добр и мягок и при этом дорожит своим наречием и своими обычаями, сохранившиеся от предков. Вот это-то обладание общим запасом преданий и воспоминаний и составляет, так сказать, душу белорусов как отдельной народности, связанной единством местной жизни, имеющей свои особенности» [7, с. 27]. Адсюль выснова, якая мае не толькі тэарэтычнае значэнне, але і практычную актуальнасць: «...как бы энергично ни насаждалась культура в народе, она не может ни под каким видом привиться, если... не соответствует духу народа и... не вытекает из органической потребности

народной жизни... без укрепления местной самобытности ни закон, ни свобода народа, ни тысячи деятелей не получают желанной твердости, так как только местное развитие, местная жизнь налагают печать прочности на закон и учреждения и спасают от всякой казенной лжи» [8, с. 29].

Толькі такая дзейнасць на нацыянальнай глебе, адпаведная нацыянальнаму звычаю і нораву, можа стаць добрым падмуркам нацыянальнай ідэалогіі, перадумовай патрыятызму, падставай нацыянальнай асобнасці. А нацыянальная асобнасць — гэта не нацыяналізм, які супрацьпастаўляе адзін народ усяму чалавецтву. Нацыянальная асобнасць — гэта форма, у якой жыве агульначалавечае. І іншай формы існавання чалавецтва няма.

У толькі што народжанай беларускай літаратуры першай паловы і сярэдзіны XIX стагоддзя распрацоўваецца эстэтычная іпастась свабоды. Вобраз жа нацыянальнага руху, нацыянальнага жыцця паўстае тут як эстэтычны вобраз, увасоблены ў міфе, казцы, легендзе. Літаратура не толькі стварае гэты вобраз, але і шукае ідэйнае яго абгрунтаванне. У такім пошуку яна і адкрывае фальклор і міф — тую сферу, у якой доўгі час толькі і маглі здзейсніцца нацыянальныя намаганні беларуса. Пасля інкарпарацыі Беларусі ў склад Расійскай імперыі пачаліся значныя дэфармацыі ўсяго беларускага гаспадарства. Яны сталіся вынікам паслядоўнай і жорсткай каланізацыі краю. Падлягала ліквідацыі беларуская дзяржаўнасць. Але ж працэс гэты хоць і быў найпершы ў шэрагу каланізатарскіх пераўтварэнняў, аднак для свайго завяршэння патрабаваў шмат часу. Лягчэй скасаваць войска як атрыбут дзяржавы, значна цяжэй знішчыць права, традыцыі палітычнага будаўніцтва, ідэалогію. (Вось чаму дзяржавы ў дакладным сэнсе слова ўжо не было, а Статут ВКЛ усё яшчэ дзейнічаў). Найбольш кароткі і надзейны шлях да каланізацыі і дэнацыяналізацыі вёў праз адукацыю і эканоміку. Гвалтоўная ліквідацыя нацыянальнай школы ў спалучэнні з гвалтоўным жа пераводам уніятаў у праваслаўе вяла да страты гістарычнай памяці, зменаў у культурных ды вартасных арыентацыях, дэфармацыі менталітэту.

У сферы эканомікі працэс рэфармавання стрымліваўся — па большай частцы — штучна. Таму фарміраванне эканамічнай інфраструктуры адбывалася вельмі марудна. Гэта запавольвала развіццё сацыяльнай структуры беларускага грамадства і кансервавала элементы феадалізму. Станаўленне эканамічнай супольнасці (як перадумовы супольнасці палітычнай ды культурнай) значна замаруджвалася, а па сутнасці яна фарміравалася ў той ступені, у якой гэта не залежала ад метраполіі і кампрадораў. У такіх варунках пра нейкія магчымасці самастойнага палітычнага жыцця на Беларусі не магло быць і гаворкі.

Дык вось жа чаму фактарам этнічнай кансалідацыі, сферай, дзе ствараўся эстэтычны вобраз свабоды, сталася культура. Праз культуру, а дакладней, праз фальклор, у якім ішлі жывыя творчыя працэсы, беларусы выявілі сваю прысутнасць у еўрапейскай культуры. Культура на сваім першасным узроўні — міф, фальклор, традыцыі, святы — забяспечвала этнічную самабытнасць яе носбітаў і творцаў сялян. На ўзроўні ж рэфлексійным яна спрыяла зараджэнню і выпяванню нацыянальнай самасвядомасці ў асяродку інтэлігенцыі, якая на Беларусі ў значнай меры паходзіла з дробнай шляхты. Культура была найбольш даступнай — а доўгі час і адзінай — сферай сацыяльнай дзейнасці. Вось чаму як народ мы ўсведамлялі сябе не гэтак сацыяльна-палітычна, як літаратурна-эстэтычна. Сваю нацыянальную самабытнасць мы даказвалі не палітычнымі дэмаршамі (якія ў той сітуацыі былі немагчымыя), а навукова-культурнай, мастацка-эстэтычнай дзейнасцю. А паколькі мова была забаронена ва ўсіх афіцыйных сферах, то нацыянальнае жыццё засяроджваецца ў сферы фальклору, а значыць, у сялянскай сферы. Вось чаму як у XIX, гэтак і на пачатку XX стагоддзя паняцце беларускасці абмяжоўвалася ўяўленнем аб сялянскасці. Як слухна заўважае Ян Запруднік, у падмурку гэтага звужэння ляжыць фактар аб’ектыўны. Беларускае адраджэнне і беларускі вызваленчы рух паўставалі як рух сацыяльных нізоў. Гэтак было ў народнікаў, гэтак і ў сацыялістаў [9, с. 32].

Дарэчы, менавіта гэтая адметнасць нацыянальна-вызваленчага беларускага руху добра тлумачыць яго пераважна сацыялістычную арыентацыю. І менавіта гэтая адметнасць дазваляе зразумець, чаму гэты сацыялістычны кірунак нідзе і ніколі на Беларусі не дасягае бальшавіцкай рэвалюцыйнасці: не тая сацыяльная база, не тыя рухаючыя сілы.

А з вышэйзгаданага аб’ектыўнага звужэння беларускасці вынікае і суб’ектыўны фактар: свядомае і мэтанакіраванае выкарыстанне гэтай сялянскасці супраць самой ідэі беларускасці, супраць яе агульнанацыянальнага характару. Нават тыя, хто ўпершыню загаварыў аб адметнасці беларусаў, — народнікі 70–80-х гадоў, — нават яны пад уплывам гэтай аб’ектыўна-суб’ектыўнай звужанасці беларускай ідэі як ідэі сялянскай глядзелі на беларусаў як на плебейскую нацыю. Праз гэта, кажа Ян Запруднік, нават і цяпер «на беларускую дзяржаўнасць шмат хто ўсё яшчэ глядзіць, як на байструка гісторыі, як на нейкую анамалію сацыяльнай прыроды» [10, с. 34].

Тут мы непасрэдна сутыкаемся з пытаннем аб тым, што сабой уяўляў беларускі вызваленчы рух канца XIX — пачатку XX стагоддзяў. Вышэй згадвалася пра тое, што сацыялістычная арыентацыя ёсць найбольш характэрная

для беларускага вызваленчага руху. Можна менавіта гэтая акалічнасць дае падставу сяму-таму з даследчыкаў сцвярджаць аб марксісцкай скіраванасці гэтага руху, у прыватнасці, калі гаворка ідзе пра Беларускаю сацыялістычную грамаду. Тое, што Грамада стварыла блок з народнікамі, не выклікае прэрочанняў. Не здзіўляе і саюз грамадоўцаў з сацыялістамі-рэвалюцыянерамі: гэтыя ж былі, так бы мовіць, прамымі спадкаемцамі народніцтва 70–80-х гадоў. Тым больш, што менавіта яны ў «Гомоне» першыя заявілі аб нацыянальных інтарэсах беларусаў. Але ці заснавальнікі партыі (Луцкевічы, Цётка, Бурбіс, Караткевіч) былі марксістамі? Звернемся да фактаў. Праграма БСГ не ўтрымлівала асновы марксісцкай тэорыі — дыктатуры пралетарыату. А яшчэ Ул. Ульянаў-Ленін сцвярджаў, што марксіст толькі той, хто паняцце класавай барацьбы даводзіць да паняцця дыктатуры пралетарыату. Бальшавікі змагаліся за пралетарскую дзяржаву, грамадоўцы — за дэмакратычную рэспубліку. Бальшавікі ставілі за мэта ўсталяванне дыктатуры пралетарыату, а грамадоўцы выступалі за народную дэмакратыю.

Выснова аб марксісцкай арыентацыі БСГ найчасцей робіцца паводле выказванняў саміх грамадоўцаў, якія на пачатку 20-х гадоў XX стагоддзя зрабіліся не толькі тэарэтыкамі-ідэолагамі, але і гісторыкамі сваёй партыі: Бурбіса, Жылуновіча, А. Луцкевіча, Дылы. Каштоўнасць гэтых выказванняў бясспрэчная, але ж нельга не заўважаць і таго суб'ектывізму, і той ідэалізацыі руху, якія характэрны гэтым выказванням. А вось У. Ігнатоўскі ўжо на пачатку 20-х гадоў зазначаў, што Грамада была першай сацыялістычнай партыяй на Беларусі, стаўшай на мясцовы беларускі нацыянальны грунт і паставіўшай сабе за мэта развязаць беларускае нацыянальнае пытанне. І дадаваў, што менавіта сацыялістычная частка праграмы БСГ найменш ясная. Дэкларацыі Грамады найчасцей абыходзяць сацыяльныя пытанні і абмяжоўваюцца палітычным зместам. Першае месца займае барацьба з рускім самаўладствам.

Менавіта ў гэты самы час У. Ігнатоўскі першы заўважае замену лозунга «Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся!» на лозунг «Працавітая бедната ўсіх краін, злучайцеся!». Ігнатоўскі ацаніў гэта як факт, што БСГ «пачала глядзець на сябе хутчэй як на сялянскую, чым пралетарскую арганізацыю, якая стаяла на пазіцыях не класава-сацыялістычных, а нацыянальна-дэмакратычных, і якая ў часы «Нашай нівы» з класавым кірункам зусім парвала і стала на грунт адзінага нацыянальнага фронту» [11, с. 207]. Гэта значыць, што нацыянальна-вызваленчы рух на Беларусі, асабліва сацыялістычная яго плынь, вельмі хутка пачаў эвалюцыянаваць у бок заходне-еўрапейскай сацыял-дэмакратыі. Бальшавіцкая рэвалю-

цыйнасць на Беларусі была з'явай чужой, прыўнесенай звонку: тут яна не мела ніякай сацыяльнай базы.

Выказанае вышэй не азначае, што сацыялістычная арыентацыя вычэрпвае змест нацыянальна-вызваленчага руху, а толькі ўказвае на пашыранасць сацыялістычных ідэй як вынік адметнасці сацыяльнай базы гэтага руху: сялянства ды дробнай шляхты. Адначасова ж у гэтым руху, асабліва ў часы «нашаніўскія», існуе, і існуе ўплывова, нацыянальна-дэмакратычная плынь, цэнтральнай фігурай якой быў, безумоўна, Янка Купала.

Але як бы ні адрозніваліся ідэалагічна ці сацыяльна-палітычна адзін ад аднаго атрады нацыянальна-вызваленчага руху, для іх усіх галоўным было нацыянальнае пытанне. У яго разуменні, у яго практычна-палітычным рашэнні можна знайсці ўсю палітру адценняў: ад нацыянал-патрыятычных да поўнага адмаўлення нацыянальнай адметнасці беларусаў. Што да марксісцкай плыні, то тут можна весці гаворку пра тры пазіцыі: 1) артадаксальна-бальшавіцкую (Мяснікян, Алібегаў, Кнорын), сутнасць якой зводзілася да наступнага: няма ніякай Беларусі, ёсць Заходняя вобласць як частка Расіі; 2) рэгіянальна-камуністычная (бальшавіцкія кіраўнікі Віцебскай, Магілёўскай ды Смаленскай абласцей), якая не прызнавала ні Беларусі, ні Паўночна-Заходняга краю, адну толькі Расію; 3) нарэшце, белнацкамаўская з федэралісцкімі памкненнямі: Беларусь у складзе Расіі.

Найбольш уплывовым і таму небяспечным быў артадаксальны бальшавізм з яго арыентацыяй на сусветную рэвалюцыю. Звышінтэрнацыяналісты гэтай плыні не толькі не прызнавалі беларускай дзяржаўнасці, але адмаўлялі нават існаванне беларускай нацыі. Вядомая заява Кнорына ў «Звяздзе» 6 кастрычніка 1918 года — яскравы доказ таму. Уся палітыка бальшавікоў была заснавана на марксісцкай ідэі «пралетарыят не мае нацыянальнасці». Гэтым, у першую чаргу, камуністы адрозніваюцца ад сацыялістаў розных арыентацый, а тым больш ад нацыянал-дэмакратаў, якія былі настойлівымі абаронцамі нацыянальных правоў.

Грамадоўцы, сацыялісты-рэвалюцыянеры, нацыянал-дэмакраты адрозніваюцца ад марксістаў і ў разуменні ролі сацыяльных фактараў. Бальшавікі галоўнай умовай стварэння «наднацыянальнай» дзяржавы лічылі эканоміку. У адрозненне ад іх грамадоўцы, напрыклад, былі перакананыя, што эканамічны росквіт, матэрыяльны дабрабыт і высокая культура магчымы толькі на нацыянальнай глебе. Вось чаму гэткую ўвагу яны надавалі нацыянальнай ідэі. Пачытайма хоць Лёсіка («Аўтаномію Бела-

русі», напрыклад), ці дакументы БСГ (да прыкладу, «Што такое канстытуцыя»), альбо маніфесты сацыялістаў-рэвалюцыянераў (хоць бы публіцыстыку Гаруна). Паўсюль мы знойдзем перакананасць: нават пры дэмакратычнай уладзе, калі апошняя належыць іншай дзяржаве, разлічваць на эканамічны росквіт нельга. «...Каб дастаткі беларускае зямлі не марнаваліся дарэмна ды не перацягваліся наўмысна на чужы бок рознымі штучнымі і прыватнымі эканамічнымі рахункамі з вялікаю шкодаю для краю і дарэмнаю стратаю для ўсяго нашага народа, патрэбна нацыянальная незалежнасць, незалежная нацыянальная дзяржава» [12, с. 21].

Але ж гэта магчыма толькі на падставе разумення сваёй адметнасці, сваёй нацыянальнай прыналежнасці, здольнасці да нацыянальнага жыцця. Нацыянальная ідэя — вось што нас аб'яднае, уздыме нас над цемрай і галечай каланіяльнага стану, злучыць у народ, поўны гонару і годнасці, натхнёны здольнасцю і расшчэсцю будаваць сваё ўласнае гняздо ды й ганарыцца ім, хоць яно і невялікае: радзіму любяць не за тое, што вялікая, а за тое, што свая.

ЛІТАРАТУРА

1. Тарасаў С. Адкуль прыйшло хрысціянства на Беларусь? // Полацк, 1991. № 10. С. 13.
2. Палуян С. Беларуская паэзія ў яе тыповых прадстаўніках // Лісты ў будучыню. Мн., 1986.
3. Соф'я Кузнецва. Культурныя ўплывы і нацыянальная свядомасць. Беларусь у першай палове XIX ст. // Беларусіка. Мн., 1994. Кн. 3. С. 49.
4. Публицистика белорусских народников. Мн., 1983. С. 19-20.
5. Тамсама. С. 20.
6. Тамсама. С. 21.
7. Тамсама. С. 27.
8. Тамсама. С. 29.
9. Ян Запруднік. Дваранства і беларуская мова // Мн., 1992. Кн. 2. С. 32.
10. Тамсама. С. 32.
11. Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі XIX і ў пачатку XX ст. Мн., 1928. С. 207–218.
12. Лёсік Я. Аўтаномія Беларусі // Спадчына. 1990. № 3. С. 21.

П. Л. Дарашчонак

МАДЭЛІ НАЦЫЯНАЛЬнай ДЗЯРЖАЎНАСЦІ Ў ПУБЛІЦЫСТЫЦЫ РЭВАЛЮЦЫЙНАГА ПЕРЫЯДУ

Стварэннем мадэляў нацыянальнай дзяржаўнасці ў буйных нацыянальных рэгіёнах заходняга памежжа Расійскай імперыі нацыянальныя

дзеячы і навукоўцы Польшчы, Беларусі, Украіны, Літвы пачалі займацца яшчэ напрыканцы XIX — пачатку XX стагоддзя. Актыўны перыяд працы ў гэтым накірунку прыпадае на першыя дзесяцігоддзі XX ст., калі завяршаецца фарміраванне асноўных рысаў беларускай нацыі, наступае стадыя актыўнай распрацоўкі і практычнай рэалізацыі беларускай ідэі. Асабліва імкліва сталее беларуская палітычная думка пасля з’яўлення на грамадска-палітычнай арэне такіх выдатных асоб, як А. Луцкевіч, А. Цвікевіч, В. Ластоўскі, Я. Купала, М. Доўнар-Запольскі і інш. Іх меркаванні і думкі найбольш выразна адлюстроўвалі памкненні той часткі інтэлігенцыі, якая зусім не хацела растварыцца, знікнуць у нябыце як нейкая невыразная па нацыянальных прыкметах тэрыторыя на расійска-польскім памежжы, а прагна жадала “за-стаўбіць” пляцоўку для ўласнага дзяржаўнага будаўніцтва.

На фарміраванне беларускай ідэі актыўна ўплывалі пазіцыі польскай інтэлігенцыі, захаваўшай ў сваіх палітычных поглядах рудыменты вялікадзяржаўнай палітыкі Польшчы, што існавала да 1772 г. Па-свойму выкарыстоўваючы слабасць перажываўшай агульнадзяржаўны палітычны крызіс Расійскай Імперыі, фіналам якога быў поўны развал вялікай поліэтнічнай дзяржавы, польскія нацыянальныя дзеячы, як і прадстаўнікі іншых вызваленых з-пад улады двухгаловага расійскага арла народаў, займаліся тэарэтычным абгрунтаваннем шляхоў стварэння ўласнай дзяржавы.

У грамадска-палітычным развіцці Беларусі адной з найбольш уплывовых была ідэя “славянскай салідарнасці”, якая замацавалася ў спектры палітычных поглядаў з часоў Герцэна і Чарнышэўскага, а на рубяжы XIX—XX стагоддзяў яна пераходзіла з разраду тэарэтычных ў практычную плоскасць, адначасова трымаючы выпрабаванне на жыццяздольнасць. Адначасым, што ў асяроддзі польскіх дзеячаў атрымалі пэўнае тэарэтычнае ўдасканаленне многія з ідэй дзяржаўнага і культурна-нацыянальнага будаўніцтва, што складалі ідэйна-тэарэтычныя асновы развіцця шэрагу еўрапейскіх дзяржаў. Прычым адны і тыя ж мадэлі дзяржаўнасці па-рознаму ўспрымаліся і разумеліся прадстаўнікамі буржуазных колаў адроджанай Польшчы, ідэолагамі ППС, іншых палітычных партый і пляняў.

З улікам гэтага хацелася б больш падрабязна і грунтоўна прааналізаваць погляды менавіта польскіх ідэолагаў, якія знаходзіліся ў пошуку жыццяздольных для дзяржаўнага будаўніцтва ідэй. Але ці пра славянства рэгіёну ў цэлым, ці толькі пра сябе асабіста дбалі вучоныя і палітыкі адроджанай Польшчы? Характэрна, што кожнае пакаленне даследчыкаў, будзь то нацыянальныя дзеячы рэвалюцыйнай эпохі, або вучоныя і палітолагі рубяжа XX—XXI стагоддзя, мае на гэта і іншыя пытанні розныя, нават вельмі ў многім непадобныя адказы і высновы.

Напрыканцы XX стагоддзя беларускі гісторык З. Шыбека на XII Міжнародным з'ездзе славістаў у Кракаве ацэньваў становішча спраў на Польшчы і Беларусі ў рэвалюцыйныя часы наступным чынам: “У той перыяд для Беларусі вызначыліся тры накірункі грамадскага развіцця. Першы прадугледжваў культурную аўтаномію беларусаў у складзе дэмакратызаванай Расіі або Польшчы, другі — стварэнне беларускай дзяржавы ў складзе дэмакратычнай Расійскай, Польскай або Беларуска-Літоўскай федэрацыі і трэці — стварэнне незалежнай Беларускай дзяржавы” [9, с. 29]. Галоўнай прыкметай новага часу было тое, што пераважная большасць палітычных і дзяржаўных дзеячаў беларускага краю ўсё больш упэўнена і мэтанакіравана брала накірунак на ўласнае нацыянальна-дзяржаўнае развіццё.

Праект стварэння Беларускай дзяржавы ў форме федэрацыі з дэмакратычнай Расіяй меў найбольшае распаўсюджанне і ўплывы на фарміраванне грамадскай думкі вялікай групы беларускай інтэлігенцыі. Наступным, значна меншым, але ўсё яшчэ істотным фактарам грамадскага развіцця была дзейнасць польскіх ідэолагаў і друкаваных выданняў прапольскага накірунку. Іх погляды на будучае Беларусі ў цеснай сувязі з Польшчай знаходзілі паразуменне ў пэўнай часткі беларускіх дзеячаў — пераважнаыхадаў з дробназемельнай каталіцкай шляхты, інтэлігенцыі, чыноўніцтва, ніжэйшага духавенства. Зразумела, што канцэптуальныя пабудовы, а дакладней, праекты ўнутрыдзяржаўнага суіснавання Польшчы і Беларусі, якія распрацоўвала ў канцы XIX — пачатку XX стагоддзя польская палітычная думка, патрабавалі праверкі на жыццядзейнасць і трываласць хаця б па найбольш важных накірунках дзяржаўнага і культурнага будаўніцтва. Менавіта гэтым можна патлумачыць тую пільную ўвагу да шматлікіх канцэптуальных распрацовак у польскіх перыядычных і непэрыядычных выданнях, рукапісных прац у польскім камітэце па друку з боку беларускіх дзеячаў, спрабаваўшых знайсці і вылучыць з вялікага масіву палітычнай публіцыстыкі рэвалюцыйнага часу найбольш адметнае і важнае для культурна-нацыянальнага адраджэння беларускага краю.

Акрамя разгляду шэрагу канцэптуальных мадэляў, якія палітыкі імкнуліся ўнесці ў свядомасць насельнікаў Польшчы і Беларусі, нам хацелася б прасачыць і ход практычнай іх рэалізацыі з улікам пазіцыі і намаганняў той часткі беларускіх дзеячаў, што дапускалі як тэарэтычна, так і практычна стварэнне палітычнага саюзу Беларусі і Польшчы напярэдадні і ў час практычных дзеянняў па ажыццяўленню дзяржаўнага будаўніцтва з 1917 па 1921 год.

Польскія гісторыкі і філосафы, пазбаўленыя да канца першай су-светнай вайны магчымасці нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва, вельмі актыўна распрацоўвалі самыя разнастайныя тэарэтычныя аспекты функцыяніравання будучага дзяржаўнага арганізму Вялікай Польшчы. Нават у гэты час погляды вядучых нацыянальных дзеячаў знаходзіліся ў працэсе, так бы мовіць, палітычнага сталення. Сказваліся адарванасць польскай палітычнай думкі ад дзяржаўна-палітычнага жыцця на працягу ўсяго XIX ст., уплыў рэшткаў ідэалогіі месіянства, польскага рэвалюцыйнага рамантызму і іншыя фактары.

Не вельмі выразнае бачанне таго, якімі шляхамі будуць пракладвацца магістралі ўласнага нацыянальнага будаўніцтва Польшчы як незалежнай еўрапейскай дзяржавы, у дадатак скажалася асаблівасцямі нацыянальнага менталітэту. Менавіта гэтым і можна патлумачыць, чаму нават у новых гістарычных умовах, на больш высокім этапе развіцця народаў былой поліэтнічнай дзяржавы, дасягнуўшых вышэйшай ступені палітычнага развіцця, польскі бок не зусім карэктна спрабаваў прад’явіць свае правы на “крэсы ўсходнія”, спасылаючыся на гістарычныя “атэстаты” далёкага мінулага.

“Рэч Паспалітая часта ў нашай гістарыяграфіі трактавалася проста як Польшча, — заўважыў напрыканцы XX стагоддзя польскі вучоны Е. Клячоўскі. — На працягу многіх вякоў мы занадта жажліва прысвойвалі сабе гэту дзяржаву і глядзелі на яе з перспектывы нашых дзяржаўных інтарэсаў. Польшча безумоўна была састаўляючай часткай Рэчы Паспалітай, але гэтай Рэччу Паспалітай мы павінны падзяліцца. Мы павінны зразумець, што была яна ў аднолькавай ступені дзяржавай палякаў, літоўцаў, беларусаў, украінцаў” [3, с. 194].

Такое ўважлівае і добрасумленнае стаўленне да палітычнага, дзяржаўнага і культурнага развіцця Рэчы Паспалітай дае новыя магчымасці для сучаснага ўспрымання і творчага выкарыстання багатага гістарычнага вопыту мінулага. Відавочна, што бачанне праблематыкі дзяржаўнага будаўніцтва ў рэвалюцыйны перыяд не з пазіцый напружанага супрацьстаяння ва ўмовах прадыхаванай геапалітычнымі прычынамі барацьбы за сумежныя тэрыторыі, а з еўрапейскай перспектывы дазваляе сёння ўзяць з мінулага значна больш. «Былая Рэч Паспалітая», — адзначалася на старонках аднаго з польскіх выданняў у 1998 г., — «была ўнікальным аб’яднаннем разнастайных элементаў, сплавам культур. У ёй перамяшаліся цывілізацыя Захаду і традыцыі Русі з элементамі культуры балтаў. Толькі гэта ўсё разам і складае Рэч Паспалітую, у якой сёння, праз

два вякі пасля яе заняпаду, агульныя карані могуць знайсці палякі, беларусы, літоўцы, украінцы, якія жывуць у асобных дзяржавах» [8]. Такім чынам, мадэлі, як асноўныя, так і кампрамісна-прамежкавыя, што былі створаны публіцыстамі і палітычнымі дзеячамі ў пачатку XX стагоддзя, сёння варта лічыць агульнай культурна-палітычнай спадчынай народаў-нашчадкаў былой Рэчы Паспалітай.

У гэтым артыкуле зроблена спроба аналізу праектаў інкарпарацыі і рэальнай уніі, распрацоўкай якіх займаўся шэраг тэарэтыкаў польскай палітычнай думкі. Прынамсі, частка даследчыкаў нават напярэдадні рэвалюцыйных падзей глядзела на магчымасці аднавіць уласную дзяржаўнасць, па-сутнасці, з імперыялістычных пазіцый, дзе галоўным было захапіць, няхай сабе і з дапамогай зброі, як мага больш жыццёвай прасторы для паспяховага ўласнага дзяржаўнага развіцця. Найбольш прыдатнай з тагачасных мадэляў дзяржаўнага развіцця лідэры польскай палітычнай думкі лічылі **праект інкарпарацыі**. Полісінтэтычная дзяржава альбо проста Польшча павінна была ўзнікнуць на месце былой Рэчы Паспалітай шляхам цеснага аб'яднання суседніх славянскіх тэрыторый з іх народамі ў адзін маналітны дзяржаўны арганізм. Магчымым гэта было б толькі тады, калі б у склад Польшчы без усялякіх правоў і агаворак трапілі ўсходнія землі.

“Палякі могуць стаць вялікім народам і Польшча зможа здзейсніць свае даўнія гістарычныя заданні толькі валодаючы ўсходнімі землямі» [10, с. 97]. Згодна з гэтым «рэцэптам» польскіх ідэолагаў Польшча павінна была прытрымлівацца звычайнага рэчышча шляхецкіх традыцый. Нескладаныя падлікі, што прыводзіліся на карысць праекта інкарпарацыі, паказвалі, што на ўласнай тэрыторыі Польшчы рост колькасці жыхароў веў да перанаселенасці, выклікаючы эміграцыю і страту для метраполіі вялікай колькасці палякаў, патэнцыяльна здольных працаваць дзеля ўмацавання нацыі і дзяржавы. Гэтага можна было пазбегнуць, па іх меркаваннях, толькі шляхам далучэння да Вялікапольшчы малазаселеных усходніх зямель і іх каланізацыі. Роля аддушыны для перанаселенай Польшчы адводзілася Беларусі.

Прыхільнікі інкарпарацыі не бачылі патрэбы ў вырашэнні пытанняў беларуска-польскіх адносін на парытэтных пачатках, а Беларусь і насельніцтва краю не лічыліся ў дадзеным выпадку суб'ектамі міждзяржаўных адносін. А. Цвікевіч, аналізуючы ў 20-я гады на старонках кнігі «Адраджэнне Беларусі і Польшча» погляды польскіх навукоўцаў і публіцыстаў на беларускае пытанне, заўважыў, што ідэолагаў польскай нацы-

янальнай ідэі цяжка было б папракнуць у «негліжаванні беларускай на-
роднасці», бо, як і царская Расія, Польшча на пачатку XX ст. не лічыла
беларусаў «палітычным народам», здольным ставіць свае ўласныя мэты,
бараніць уласныя інтарэсы.

Прычына такіх адносін крылася ў досыць нізкім для таго часу ўзроўні
нацыянальнай свядомасці беларускага грамадства, якое надзвычай поз-
на, у параўнанні з суседзямі, заявіла пра сябе на міжнароднай арэне як
пра народ палітычны. Відавочна, што для дасягнення гэтай мэты было
недастаткова намаганняў адной толькі «Нашай нівы», на старонках якой
тэрэтычна распрацоўваліся асновы нацыянальнай дзяржаўнасці Бела-
русі. Далейшае ж сталенне і апрабаванне праектаў беларускай дзяржаў-
насці, у якіх выключна вялікая роля належыць братам Антону і Івану Луц-
кевічам, праходзілі ў неспрыяльных умовах першай сусветнай вайны. Маг-
чымасць заявіць пра асобную пазіцыю беларусаў прадставіліся толькі ў
1916 г. у Лазане, калі ваенныя дзеянні вяліся на беларускай тэрыторыі і
край на чвэрць аказаўся ў зоне нямецкай акупацыі.

Гэтае спазненне, а таксама значнае адставанне па часе ад практыкі
нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ў новы гістарычны час (праект
беларуска-літоўскага саюзу ў выглядзе канфедэрацыі Вялікага княства
Літоўскага гістарычна жыві сябе) стваралі ў Польшчы і часткова на Бела-
русі досыць спрыяльную глебу для фарміравання лагера прыхільнікаў
інкарпарацыі.

Уласна кажучы, не толькі гэтыя абставіны, але і прагныя імкненні
польскай буржуазіі безагаворачна далучыць беларускія землі да адноўле-
най у будучым польскай дзяржавы давалі няшмат надзей на бесперашкод-
нае вырашэнне пытання аб культурна-нацыянальнай аўтаноміі ці ства-
рэнні нацыянальнай дзяржавы. А. Луцкевіч, з'яўляючыся кіраўніком ура-
да БНР у часы польскай акупацыі Беларусі 1919–1920 гг., пераканаўся ў
гэтым на практыцы. Аб палітыцы «ўваскросшай Польшчы» на Беларусі
ён напісаў наступнае: «Прыкраванне самалюбных мэт пануючых класаў
пекнымі клічамі і гутаркай аб інтарэсах і жаданнях народных – гэта харак-
тэрная адзнака буржуазных дзяржаў. «Агульная карысць» тамака неяк
дзіўна абяртаецца ў карысць заможных класаў. Народ, нават праліваючы
сваю кроў дзеля светлых ідэалаў, часта несвядома служыць інтарэсам сва-
ёй буржуазіі» [5, с. 1].

Прыхільнікі інкарпарацыі як выразнікі інтарэсаў перш за ўсё польскай
буржуазіі і буйных землеўласнікаў бачылі ў асобе Беларусі не столькі
край з самабытнай нацыянальнай культурай, колькі вялікі «абшар», паў-

ночна-заходні рэгіён Расіі, які ўдала падыходзіў для каланізацыі. Адзін з ідэйных натхніцеляў праекта інкарпарацыі, В. Студніцкі, прысвяціў праблеме «неіснавання» беларусаў шэраг навуковых прац. Ні аб якім беларускім народзе не можа быць мовы дзеля таго, што народ — гэта паняцце палітычнае, а беларусы ніякіх традыцый не маюць, так пісаў ён неўзабаве пасля паражэння першай рускай рэвалюцыі ў сваёй брашуры «Sprawa Polska». У другой сваёй публікацыі «Polnocno-wschodnie ziemie dawnej R.P.P» польскі публіцыст сцвярджаў, што беларусы з’яўляюцца пераходнай формай паміж палякамі і расейцамі. З гэтай нагоды, на думку В. Студніцкага, беларускі край павінен быць далучаны да Польшчы не як пэўнай нацыянальнай тэрыторыя, а проста правінцыя ці, дакладней кажучы, калонія.

Пашырэнне беларускай працы ў краі ўсё-такі не засталася па-за ўвагай ініцыятараў гэтага дзяржаўнага праекта. Рост нацыянальнай свядомасці і магчымасць самавызначэння Беларусі лічыліся ў асяроддзі прыхільнікаў інкарпарацыі нават небяспечнымі, бо гэта магло прывесці да аслаблення дзяржаўнай моцы Польшчы хаця б па прычыне таго, што “ўсялякі больш-менш самастойны дзяржаўны арганізм мае поўную кампетэнцыю ў галіне аграрнай палітыкі” [10, с. 102].

Відаць, узгадваючы пра складанасць адносін Польшчы і Беларусі ў мінулыя стагоддзі, той жа В. Студніцкі ў даследаванні “W sprawie stosunku Polski do jej ziem wschodnich” засцерагаў аднадумцаў ад надзялення большай самастойнасцю Беларусі ў складзе будучага дзяржаўнага арганізма, бо ў гэтым выпадку на тэрыторыю “крэсаў усходніх” не пусцілі б польскіх перасяленцаў, вельмі карысных, на думку аўтара, у сэнсе падняцця культуры краю. Аўтар знаходзіў у сваіх прапановах яшчэ адну каштоўную рэч: праект інкарпарацыі ідэальна клаўся на перспектывныя планы палякаў па асушэнні забалочаных зямель суседняй Беларусі з мэтай размяшчэння на пашыраных і добраўпарадкаваных землях як мага большай колькасці сваіх выходцаў-каланістаў.

Прыхільнікі інкарпарацыі распрацоўвалі свае погляды на беларуска-польскія адносіны ў той жа час, калі першыя крокі ў галіне дзяржаўнага будаўніцтва рабіў у Мінску ўрад БНР. Але, на думку польскіх ідэолагаў, існаванне ў Беларусі гэтага нацыянальнага палітычнага цэнтра ні ў якім разе нельга было лічыць праяўленнем волі народа краю да ўласнага самавызначэння.

Польскі публіцыст В. Васілеўскі, які ў гэты час актыўна працаваў над тым жа праектам, лічыў, што ў гэтай сітуацыі застаюцца рэальныя магчы-

масці для польскага боку. Ён пісаў: “Народ беларускі ніколі ўласнай дзяржаўнасці не меў. Не меў ён яе ў мінулым, і ў сучасным, як паказала практыка апошніх гадоў, не ў сілах яе ўтварыць. Немцы гатовы былі падтрымаць усялякія нацыянальныя фармацыі і тварыць з іх фікцыі дзяржаўных арганізмаў. У час акупацыі Беларусі яны давалі ўсялякія магчымасці і падтрымлівалі арганізацыі якой хочучы ўласнай дзяржаўнасці” [10, с. 100]. Падсумоўваючы вынікі палітычнай дзейнасці Рады БНР ў Мінску, В. Васілеўскі сцвярджаў, што беларускі народ застаўся пасіўным і раўнадушным у дачыненні да ініцыятыў беларускіх дзеячаў з урада БНР, што страцілі больш года на бесплодныя тэарэтычныя дэбаты і класавыя спрэчкі.

Гэта ўжо гістарычны факт, што беларускія нацыянальныя дзеячы не дасягнулі ў будаўніцтве дзяржаўнасці пры немцах большага, чым стварэння толькі нацыянальнага палітычнага цэнтра. Але літаральна за два гады да абвяшчэння БНР ў рускім друку паведамлялася, што “на думку германцаў, невялікія народы павінны загінуць; павінна знікнуць іх мова, незразумелая германцам” [1, 121], падкрэслівалася, ў якасці адметнага ідэалагічнага пастулату, “поўная бессэнсоўнасць і шкода такіх маленькіх дзяржаў, як Бельгія, Сербія, Галандыя і інш.” [4, с. 113]. Рэальная практыка палітычнага жыцця, аднак, унесла істотныя папраўкі ў далейшыя беларуска-нямецкія адносіны. Беларускі рух, які немцы спачатку не расцэньвалі як уплывовую сілу ў рэгіёне, у перыяд дзейнасці ўрада БНР у Мінску ператварыўся ў суб’ект палітычных адносін, з якім Германія, дакладней, яе прадстаўнікі ў краі, мусілі лічыцца. Нават моцна абмежаваны ў сваёй працы акупацыйнай палітыкай немцаў, ён з’яўляўся сур’ёзнай перашкодай для рэалізацыі праекту будучай цэласнай дзяржавы пад эгідай палякаў.

Калі інкарпаранты прапанавалі ў 1919 г. грамадскасці краіны рэферат польскага кангрэсавага бюро, то роля і месца беларускага краю ў дзяржаўным арганізме былі вызначаны ў поўнай адпаведнасці з імперыялістычнымі тэндэнцыямі буржуазных колаў. Беларусь, па праекту, не атрымлівала правоў на самастойнае кіраванне, бо гэта магло пашкодзіць забеспячэнню абароназдольнасці польскай граніцы па Прыпяці, Беразіне і Дзвіне, якія з’яўляюцца прыроднымі бар’ерамі з Расіяй. Даверыць граніцу любому іншаму народу, акрамя польскага, на думку аўтараў гэтай дзяржаўнай мадэлі, было б проста немагчыма. Гэтага нельга было даручыць нават народу, які б нават заключыў з Польшчай унію. Як вынік, стратэгічная лінія па рэчышчах беларускіх рэк “павінна быць каланізавана польскім элементам, каб Польшча знаходзіла апору і аблягчэнне мабілізацыі ў насельніцтве, найбольш верным Польшчы” [10, с. 103].

Дасягненне сваёй мэты палякі бачылі ў поўнай асіміляцыі мясцовага насельніцтва. Беларусы, на думку прыхільнікаў інкарпарацыі, павінны былі раз і назаўсёды забыцца аб сваім нацыянальным існаванні, адмовіцца ад уласных палітычных тэндэнцый і “нацыянальных камбінацый”, каб не ставіць ніякіх перашкод польскім войскам.

На практыцы гэты праект дзяржаўнага ладу палякі імкнуліся ажыццявіць ужо ў перыяд летняй кампаніі 1919 г. Легіёны Пілсудскага перайшлі ў вялікае наступленне па ўсім фронце Беларуска-літоўскай арміі і за кароткі тэрмін занялі Слуцк, “Барысаўскі плацдарм” і “Бабруйскі раён”. Гісторык і публіцыст Балтушыс-Жэмайціс, які пазней усебакова аналізаваў вайсковыя аперацыі ў Літве падчас грамадзянскай вайны, адзначаў, што польскае краўніцтва тады палічыла сваю задачу на гэтым напрамку цалкам выкананай: “На гэтым рубяжы палякі спыніліся, закончыўшы наступленне, чакаючы вынікаў крывавай барацьбы пад Арлом” [2, с. 108].

Праект інкарпарацыі, які адлюстроўваў тагачасныя жорсткія рэаліі міжнародных адносін, ў выніку ваеннай перамогі Польшчы зрабіў бы яе геапалітычнае становішча значна больш выгадным. «Крэсы ўсходнія» чакала б жорсткая дэнацыяналізацыя і паланізацыя толькі дзеля вырашэння адной лакальнай задачы — ўмацавання польскай граніцы на прыродных бар’ерах з Расіяй.

У палітычным аспекце праект інкарпарацыі не дазваляў Беларусі мець шырокіх аўтаномных правоў. Ён не прадугледжваў для беларускага народа асобнага ўпраўлення ў краі, а прапаноўваў для “гэтае калёніі” асновы строгія і простыя. Адзіны сойм, які засядаў бы ў Варшаве, уключаў у сябе дэпутатаў з Беларусі “на аснове няроўнага, хоць і агульнага выбарчага права” [10, с. 104]. У далучаным да Польшчы краі павінны былі кіраваць губернатары і начальнікі паветаў, прызначаныя зверху. Пры гэтых адміністрацых прадугледжвалася наяўнасць ваяводскай (ці губернскай) і павятовай рады, якія павінны выбірацца, зноў жа, пры яўнай перавазе выбарчых правоў польскага насельніцтва над беларускім.

У гэтай праграме адчувалася блізкае падабенства з мэтанакіраванай дзейнасцю расійскіх палітыкаў у беларускім краі да Кастрычніка, толькі ранейшыя дэкарацыі змяніліся на польскія. Але час быў ужо другі, самасвядомасць беларускага народа якая рэзка вырасла, што выклікала вялікую заклапочанасць польскага боку. Асабліва прыкметнай была занепакоенасць незадавальняючым становішчам спраў па асіміляцыі беларусаў у інкарпаранта В. Студніцкага: “Насельніцтва, якое б паланізавалася б з мовы ў працягу якіх-небудзь 10 гадоў пры ўмове прыналежнасці яго да польскай

дзяржавы, магло б быць для нас згублена, калі б на ўсходзе стварылася вогнішча беларушчыны” [10, с. 106].

Такую небяспеку ў беларускім краі прыхільнікі інкарпантаў адчувалі ўсюды. Імкнучыся затаптаць агеньчык беларускай ідэі, польскія дзеячы не спыняліся нават перад прыцягненнем да ўдзелу ў палітычным жыцці святароў каталіцкай царквы. На старонках газеты Рады БНР “Беларускі шлях”, якую цяжка папракнуць у сімпатыях да бальшавікоў, аўтар А. Новадворскі адзначаў характэрную рэч: палякі падмяняюць рэлігію на Беларусі палітыкай [6].

Польскія інкарпранты відаць, адчувалі, што ніякая сіла не стрымае беларуса-каталіка, ці “белапаляка”, ад пераходу ў родную нацыянальную стыхію. Менавіта таму хуткае, калі не сказаць імклівае адраджэнне беларускай нацыі штурхала польскіх ідэолагаў на шлях яго тармажэння метадамі няроўнага выбарчага закону і пануючага палажэння польскага элементу. Знаходзячыся ў стане поўнай разгубленасці перад новым жыццём і новым дзяржаўным ладам, ідэолагі праекта інкарпарацыі пакрысе збліжаліся з магнацкім лагерам Польшчы, які не спыніўся б нават пры прымяненні сілы — арміі, усяго дзяржаўнага апарату — для падпарадкавання непакорнай Беларусі.

Са сказанага відаць, што праект простага далучэння Беларусі да Польшчы не ўключаў у сябе раздзелы, якія б гарантавалі правы і адстойвалі інтарэсы беларускага народа і нацменшасцяў краю. Гэта быў крок назад у параўнанні з праектам рэальнай уніі — адаптаваным для XX стагоддзя варыянтам аб’яднання народаў былога Вялікага княства Літоўскага з Польшчай.

Мадэрнізацыя ідэі уніі ў новы час — большай часткай даніна гісторыка-культурнай традыцыі і толькі ў нейкай сваёй частцы — магчымая версія дзяржаўных узаемаадносін народаў былой Рэчы Паспалітай. Нельга ж вось так, адразу, без спробы рэканструкцыі выкінуць на сметнік гісторыі некалі працаваўшы міждзяржаўны механізм. Ідэолагі з польскага лагера ледзь не ўсур’ёз шкадавалі, што нельга прымяніць у сучаснай практыцы прынцыпы міждзяржаўных саюзаў мінулага, бо нерэальна пры рэспубліканскім строі Польшчы і Літвы паставіць на вяршыню дзяржаўнай піраміды манарха, што меў права аб’яўляць вайну і заключаць мір, вырашаць пытанні міжнароднай палітыкі. Асаблівасці ж найбольш верагоднай сучаснай уніі падаваліся аўтарамі ідэі ў такім выглядзе: “Суверэннітэт кожнай з дзяржаў-рэспублік пачывае на яго прадстаўнічым органе — нацыянальным зборы, парламенце ці сойме, многагаловай установе, і на прэзідэнце рэспублікі, выбраным гэтымі ўстановамі” [10, с. 110].

Прэзідэнт у гэтым выпадку мог бы мець правы прадстаўніцтва унітарнага дзяржаўнага цэлага за яго межамі, а супольны сойм уззяў бы на сябе вырашэнне найважнейшых унутраных спраў дзвюх дзяржаў. Характэрна, што як у мінулыя часы, так і цяпер “Літва” з яе насельнікамі не разглядалася прыхільнікамі праекту як раўнацэнны палітычны партнёр. Доктар Ф. Буяк, адзін з тэарэтыкаў праекту рэальнай уніі, у рукапіснай працы “Litwa samodzielna etnograficzna, czy Litwa związana z Polska” падкрэсліваў, што пры раўнапраўі абедзвюх частак усё ж Польшчы павінна быць дадзена перавага. Беларускі край, маўляў, як частка слабейшая і так атрымае ад уніі ў справе дзяржаўна-эканамічнага будаўніцтва куды больш заходняга суседа. Дужэйшай Польшчы ў гэтым тандэме адводзілася роля лідэра, якому прыдзецца ўзяць цяжэйшую ношу, а для гэтага ў польскай нацыі павінны быць пэўныя перавагі.

Адзін з характэрных прыкладаў прыярытэтнага стаўлення да Польшчы — выбары прэзідэнта дзяржаўнага аб’яднання. Па нацыянальнасці ён абавязкова павінен быць **палякам**, хай сабе нават паходзячы з беларускага краю. Выбары прэзідэнта маглі б адбывацца як на звычайным пасяджэнні сойма, так і на спецыяльна скліканым з’ездзе прадстаўнікоў ад дзвюх дзяржаў. Сойм, які ў агульных рысах нагадваў такую ж дзяржаўную ўстанову Рэчы Паспалітай да 1772 г., прадугледжваў магчымасць пэўных самастойных дзеянняў беларускіх дэпутатаў.

Нягледзячы на істотнае абнаўленне дзяржаўнай мадэлі уніі, яе стваральнікі так і не змаглі пазбавіцца ад хваравітага шавінізму, надзяляючы то тут, то там польскую частку дэлегатаў сойма прывілеямі па нацыянальных прыкметах. Тэарэтычная магчымасць аб’яднання дэпутацкай беларускай меншасці з часткай польскіх дэпутатаў, відаць, не давала спакою ідэолагам праекта уніі. Таму, каб гэтая “мяцежная” частка дэпутатаў не магла выдаваць законы не ў інтарэсах Польшчы, прапанавалася галасаванне праводзіць паасобку. Тады, пры ўмовах прыняцця таго ці іншага законапраекту звычайнай большасцю галасоў, аўтаматычна спрацоўвала б перавага палякаў над “літоўцамі” ў сойме. Спачатку яны атрымлівалі б перамогу над апазіцыйнай меншасцю ў сваім польскім стане, а пасля — выйгравалі б у беларусаў з-за сваёй колькаснай перавагі дэпутатаў ў сойме.

Інкарпаранты распрацавалі яшчэ адзін з дзейсных спосабаў пазбегнуць неспрыяльнага для польскага боку заканадаўства — ўстанаўленне колькасці дэпутатаў сойму ў адпаведнасці з колькасцю жыхароў, якія пражываюць у Польшчы і Беларусі (па 1 дэпутату на 75000 выбаршчыкаў). Пры польскай большасці ў парламенце для супольнага варшаўскага

сойму ужо нескладаным было б кожную сваю трэцюю сесію праводзіць, як і калісьці, на “Літве”.

Разам з тым ў праекце уніі досыць разгорнута былі прадстаўлены іншыя дзяржаўныя інстытуты польска-літоўскай рэспублікі. Пры распрацоўцы пытанняў афармлення выканаўчай улады, у прыватнасці, прапанавалася акрамя прэзідэнта і сойму мець і некалькіх “супольных міністраў”. Сюды ўключаліся міністэрствы замежных спраў, узброеных сіл, фінансаў, якія маглі б узначальваць здольныя людзі без розніцы, польскага ён ці “ліцьвінскага” паходжання. Кола агульных для абедзвюх дзяржаў спраў гэтым не абмяжоўвалася — дадаткам да раней названых маглі б стаць мытныя, крэдытныя, паштовыя, транспартныя, гандлёвыя і іншыя справы, уключаючы агульны вышэйшы адміністрацыйны суд.

Найбольш прынцыповым, на думку аўтараў праекту рэальнай уніі, павінна быць пытанне аб дзяржаўнай мове. Згодна з праектам, гэткай мовай павінна быць польская, але дапускаліся мова літоўская і беларуская. Што ж датычыцца Літвы і Беларусі, дык там на правы дзяржаўнай мовы прэтэндавалі аж тры мовы: літоўская, беларуская і польская. Гэта, зрэшты, хоць у нейкай ступені пралівала святло на польскія погляды ў стаўленні да асноўных нацыянальных груп, што пражывалі ў краі. Што ж датычыцца праблем нацыянальных меншасцяў у абедзвюх дзяржавах, то яны ў праекце уніі былі амаль нераспрацаванымі. Фактычна ж, як сведчылі публікацыі газеты “Звон” восенню 1919 г., беларуская мова ў час польска-савецкай вайны і часовай акупацыі краю наогул ігнаравалася, а людзі як бы становіліся чужынцамі на сваёй зямлі з-за ўвядзення польскай мовы ў якасці дзяржаўнай [7].

Рэанімацыя уніі ў асяроддзі польскіх даследчыкаў лічылася на пачатку XX стагоддзя амаль нерэальнай справай, таму больш жыццяздольным і дасканалым, як лічыў адзін з ідэолагаў новага часу С. Кутшэба, выглядаў праект “сувязной дзяржавы”. У сваім рукапісе “Polska jako Państwo zwazkowe” ён спрабаваў тэарэтычна абгрунтаваць, што “сувязная дзяржава” адрозніваецца ад “сувязі дзяржаў” настолькі, наколькі федэрацыя адрозніваецца ад канфедэрацыі. Малараспрацаванасць і няяснасць у праектах гэтых дзяржаўных аб’яднанняў дазваляюць вылучыць у канцэпцыі аўтара толькі адну больш-менш выразную думку: “галоўнай адзнакай канфедэрацыі агульнапрынята лічыць захаванасць суверэнітэту кожнай з дзяржаў” [10, с. 115].

Праўда, ад суверэнітэту як Польшчы, так і “Літвы” ў выпадку такога іх аб’яднання заставалася толькі назва. Суверэнітэт адбіраўся ў кожнай

з частак (гэта істотна спрашчала міждзяржаўныя адносіны) і пераносіўся “цалкам на сувязь”. Такая сувязь, будучы не настолькі замкнутай, як папярэдняя міждзяржаўная канструкцыя, магла б уключаць у сябе не дзве, а тры і больш дзяржаў. Акрамя этнаграфічнай Літвы і Беларусі палякі марылі ўцягнуць у яе склад Латвію, Эстонію і нават Усходнюю Прусію.

Нягледзячы на імкненне былых складовых частак Рэчы Паспалітай да стварэння ўласных нацыяна-сцвярджаць пра немагчымасць іх існавання ва ўласных этнічных межах. У прыватнасці, Літоўская Рэспубліка, якая пачала ў гэты ж гістарычны час будаўніцтва нацыянальнай дзяржаўнасці, на думку даследчыка, не мела шанцаў для існавання з-за празмерна малай этнаграфічнай тэрыторыі. Гэты аргумент становіўся больш зразумелым, калі даследчык пераходзіў да аргументаў аб шкоднасці існавання самастойнай Літвы для Польшчы. На яго думку, гэта не толькі паслабіла б пазіцыі палякаў на Балтыйскім моры ў абароне супраць немцаў і Расіі, але і змяншала польскія ўплывы ў самой Літве. Таму найбольш карысным для польскага боку было б аб’яднанне з літоўцамі ў адзіны дзяржаўны арганізм па сходнасці з гістарычнай “Літвой”. Зноў вырашальным становіўся славуці геапалітычны фактар, дзеля якога лічылася магчымым паступіцца інтарэсамі і памкненнямі да самастойнага развіцця цэлага народа.

У. Вакар у артыкуле “*Idea Jagiellonska w dobie obcesnej*”, надрукаваным у 1920 г., стаяў фактычна на тых жа пазіцыях, што і папярэдні аўтар, але будаваў свае высновы на эканамічнай глебе. Магчымасць стварэння эканамічных асноў “польска-літоўска-латышска-украінскага блоку”, па яго меркаванні, магла з’явіцца толькі пры захаванні адзінства ўсёй “літоўскай” тэрыторыі, прычым у гэтым выпадку лішнім было б раздзяленне на нацыянальна-аўтаномныя сферы — літоўскую, беларускую і польскую.

Шматлікія праекты, што даносіла да грамадскасці польская палітычная публіцыстыка, надзвычай спрошчана, калі не сказаць схематычна спрабавалі наладзіць ў новы гістарычны час дзяржаўныя сувязі Польшчы з тымі народамі, якія некалі ўваходзілі ў Вялікае княства Літоўскае. З палітычнага боку, як адзначаў А. Цвікевіч, усе яны мелі арганічны парок, ігнаруючы як само існаванне “Літвы”, так і шляхі будаўніцтва беларусамі і літоўцамі ўласных нацыянальных дзяржаў.

Для палякаў, якія бачылі ў дзяржаўных пабудовах з “Літвой” карысць толькі для сябе, праблема літоўскага нацыяналізму аказалася надзвычай нечаканай. Захопленая з першых жа дзён свайго самастойнага існавання авантурамі супраць савецкай Расіі і Германіі, Польшча спачатку не

зварнула сур'езнай увагі на літоўскія справы. Тым часам літоўскі нацыяналізм ператварыўся для Польшчы ў небяспечную сілу літаральна за некалькі месяцаў грамадзянскай вайны. «Што датычыцца ўзброеных сіл літоўцаў і беларусаў, то яны ў канцы 1918 і ў пачатку 1919 г. былі настолькі нязначныя, што не маглі адыгрываць якой бы то ні было ролі», — пісаў у часопісе “Война и революция” Балтушыс-Жэмайціс. — «Літоўцы мелі не больш 1000–1500 узброеных штыкоў па ўсёй Літве, беларускія ж нацыяналісты мелі нейкую банду, амаль няўзброеную, колькасцю не больш 500–600 чалавек. Як літоўскія, так і беларускія войскі якасна былі вельмі дрэннымі, не абучаныя, не апранутыя і слаба ўзброеныя» [2, с. 90–91].

Сітуацыя карэнным чынам змянілася пасля буржуазнага літоўскага ўрада (Тарыбы) ў Коўна. Станоўчую ролю для літоўскага боку адыграла амаль поўная дэзынфармаванасць савецкага кіраўніцтва аб рэальным становішчы ў рэгіёне. Камандванне Чырвонай Арміі яўна пераацэньвала ўзброеныя сілы немцаў і літоўцаў у краі: ў зводках за 27 студзеня 1919 г. сцвярджалася, што ў Коўна і яго раёне знаходзіцца 20 германскіх батальёнаў колькасцю каля тысячы чалавек кожны. Літоўская ж армія быццам бы налічвала 10000 чалавек. На гэтым участку камандзіры Чырвонай Арміі, якія, дарэчы, мелі 12 тысяч штыкоў, памятаючы ўрокі сусветнай вайны, празмерна перабольшвалі сілы і баяздольнасць нямецкіх войскаў, а тыя нязначныя ўдары, якія атрымлівалі чырвонаармейцы ад германцаў–разведчыкаў ці невялікіх атрадаў, прыпісвалі палкам і нават нямецкім дывізіям [2, с. 91].

У той час, калі польскія нацыянальныя дзеячы імкнуліся на старым фундаменце пабудаваць будучыя дзяржаўныя сувязі з “Літвой”, беларускі і літоўскі народы, некалі суіснаваўшыя ў рамках адной дзяржавы, ужо крочылі шляхамі ўласнага нацыянальнага развіцця. Тэарэтычна для насельнікаў Літвы і Беларусі яшчэ магла існаваць магчымасць для аб’яднання ў адно цэлае. Дзяржаўны арганізм “гістарычнай Літвы”, які мог быць створаны беларусамі і літоўцамі для абароны ад расійскага і польскага імперыялізму, не атрымаў ніякіх шанцаў прайсці выпрабаванне на трываласць, ідэя аказалася нежыццяздольнай. Складаная палітычная сітуацыя ў рэгіёне напрыканцы 1918 — пачатку 1919 г. вывела да жыцця дзве незалежныя адна ад адной і ад Польшчы велічыні — Літву і Беларусь. Інтэрэсы трох дзяржаўных суб’ектаў былі настолькі рознымі, што ўсе спробы іх добраахвотнага палітычнага аб’яднання аказаліся дарэмнымі.

ЛІТАРАТУРА

1. А. М. Роль Германии в войне 1914 года // Вестник знания. 1915. № 2. Февраль. С. 120-125.
2. Балтушис-Жемайтис. Гражданская война в Литве в 1919 году // Война и революция. 1929. Книга седьмая. С. 86–108.
3. Бялаказовіч Б. Беларускія элементы, матывы і сюжэты ў творчасці Адама Міцкевіча. Адам Міцкевіч і нацыянальныя культуры. Матэрыялы міжн. навук. канф. (Мінск, 7–11 верасня 1998 г.) Мн.: Беларускі кнігазбор, 1998. С. 193-199.
4. Короснеев А. А. Борьба за империю” // Вестник знания. 1916. № 2. Февраль. С. 104–115.
5. Луцкевіч А. Польская окупацыя ў Беларусі. Вільня. Друкарня кооп. т-ва “Друк”, 19 с.
6. Новадворскі А. Скрыпты шовіністы // Беларускі шлях. 1918. № 59. 5 чэрв.
7. Окупанты на шэсць месяцаў // Звон. 1919. 18 кастрычніка.
8. O Unii Lubelskiej I Unii Europejskiej / Z profesorem Jerzym Kloczowskim rozm. Pawel Wronski //Magazyn Gazety Wyborczej. 1998. 29-30 мая.
9. Шыбека З. Ідэя славянскай салідарнасці ў палітычным жыцці Беларусі 1905–1921 гг. // Кантакты і дыялогі. 1998. № 7-8 (31–32). Ліпень-жнівень. С. 29-44.
10. Цвікевіч А. Адраджэнне Беларусі і Польшча. Выд. т-ва “Вызваленне”. Менск — Вільня — Берлін. 1921. С. 192.

Дз. М. Драздоў

ФАРМІРАВАННЕ ІДЭАЛОГІІ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ Ў ПАЧАТКУ ПЕРАХОДНАГА ПЕРЫЯДУ

Вышэйшай праймай самарэалізацыі любой нацыі з’яўляецца ўтварэнне суверэннай дзяржавы з устойлівымі палітычнай, прававой, эканамічнай і культурнай сферамі жыццядзейнасці, з адпаведным месцам у міжнароднай супольнасці. Гістарычна склалася так, што адны краіны (Францыя, Іспанія, Вялікабрытанія) дасягнулі гэтай мэты дастаткова даўно, а іншыя (Славакія, Харватыя) зусім нядаўна. Для большасці нацый, якія ўваходзілі ў склад былога Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік, менавіта з красавіка 1985 года пачаўся доўгі і няпросты перыяд пераходу ад таталітарнага аднапартыйнага рэжыму ў межах унітарнай дзяржавы да суверэннага цывілізаванага дэмакратычнага прававога грамадства з рыначнай эканомікай.

Фармальна СССР з’яўляўся добраахвотным аб’яднаннем пятнаццаці суверэнных дзяржаў, дзве з якіх, Беларусь і Украіна, нават былі членамі

Арганізацыі Аб'яднаных Нацый. Але на самой справе назіралася зусім адваротная карціна, бо суверэннітэт выражаецца ў вяршэнстве дзяржаўнай улады ўнутры краіны і незалежнасці яе ў адносінах з іншымі дзяржавамі. Знешні суверэннітэт уключае ў сябе незалежнасць прыняцця знешне-палітычных рашэнняў, непадпарадкаванне дзяржаўнай улады заканадаўству іншай дзяржавы, непадсуднасць судовым органам іншай дзяржавы, непадпарадкаванасць нормам міжнароднага права і міжнародным дагаворам, якія пагражаюць бяспецы краіны, парушаюць правы грамадзян. Пад унутраным суверэннітэтам разумеюцца незалежнасць прыняцця ўладных рашэнняў, распаўсюджванне гэтых рашэнняў на ўсё насельніцтва ў межах дзяржаўнай тэрыторыі, магчымасць адмены рашэнняў любых арганізацый у інтарэсах грамадскай бяспекі і абароны правоў грамадзян, манополію на легітымнае насілле, а таксама ўтрыманне і выкарыстоўванне сродкаў прымусу (міліцыя, турмы і г. д.). Відавочна, што ЦК КПБ, які фактычна быў галоўным органам улады ў рэспубліцы, з'яўляўся ўсяго рэгіянальным аддзяленнем КПСС і не мог забяспечыць выкананне ніводной з пералічаных вышэй функцый.

Для большасці калектываў, у якія па тых ці іншых прычынах аб'ядноўваюцца людзі, характэрна наяўнасць феномена ўлады — наладжвання ўзаемадзеяння і дасягнення кантролю над іншымі. Пэўныя групы ці асобныя індывідуумы могуць мець у дзяржаве замацаваныя за імі ўладныя паўнамоцтвы, а іншыя — выяўляць уладу ў канкрэтных сітуацыях. Англійскі даследчык Майлс у 1956 г. прапанаваў канцэпцыю ўладнай эліты, груп людзей, якія спалучаюць сацыяльныя, палітычныя, а таксама часам эканамічныя прывілеі з уладай у грамадскім жыцці наогул ці ў яго асобных сферах. Яшчэ адным важным палажэннем сучаснай тэорыі дзяржаўнай улады стала распрацаваная італьянцам Грамшы канцэпцыя гегемоніі, якая праяўляецца ў прызнанні некалькімі сацыяльнымі групамі дамінавання адной на аснове агульнага паразумення ці прымусу. Важнейшымі агентамі гегемоніі з'яўляюцца сістэма адукацыі, сям'я, царква і, безумоўна, сістэма сродкаў масавай камунікацыі.

Асабліваці фарміравання пэўных эліт і іх гегемоніі на тэрыторыі Беларусі і краін, у склад якіх яна ўваходзіла, праяўляліся ў кансерватызме кіруючых колаў, процідзеянні прагрэсіўным зменам ва ўсіх сферах грамадскага жыцця і абнаўленню свайго складу. У савецкія часы сфарміравалася своеасаблівая эліта ў выглядзе наменклатуры кіруючых работнікаў, якія праз пэўныя прамежкі часу маглі займаць партыйныя, дзяржаўныя і іншыя высокія пасады, а прызначэнні рабіліся, зыходзячы з ідэалагічных і пэўных суб'ектыўных прычын.

Сутнасць праблемы дзяржаўнай улады выяўляецца ў пытанні, каму яна належыць і ў чых інтарэсах ажыццяўляецца. У Савецкім Саюзе ўся паўната ўлады належыла наменклатурнаму апарату камуністычнай партыі і ажыццяўлялася яна ў яго палітычных, ідэалагічных, эканамічных і іншых інтарэсах. Сістэма сродкаў масавай інфармацыі ў СССР займала важнейшае месца ў сістэме ідэалагічнага забеспячэння падтрымкі існаваўшага рэжыму. Любая ўлада аб'ектыўна мае запатрабаванне ў ідэалогіі — сістэме ідэй, што выражаюць інтарэсы правячай эліты. З дапамогай ідэалогіі ўлада тлумачыць і абгрунтоўвае свае мэты і задачы, метады і шляхі іх дасягнення. Ідэалогія забяспечвае кіруючым колам пэўны аўтарытэт, даказвае тоеснасць іх поглядаў і практычных дзеянняў з дзяржаўнымі інтарэсамі. Звычайна выдзяляюць два асноўныя віды ідэалогіі дзяржаўнай улады — свецкі і рэлігійны.

Свецкая ідэалогія абапіраецца на дамінуючыя ў грамадстве тэорыі, нормы паводзін, традыцыі і скіравана на дасягненне пэўных, нярэдка міфічных, ідэалаў. Такім міфам у афіцыйнай савецкай ідэалогіі была канцэпцыя пабудовы камунізму. Ва ўмовах таталітарнага рэжыму роля ідэалогіі ўзмацнялася, бо значнае месца ў ёй займала ўсхваленне ролі “правадыра” (генеральнага сакратара ЦК КПСС), апраўданне любых яго рашэнняў і дзеянняў, сцвярджэнне іх апырорнай беспамылковасці. Пад уплывам такой ідэалогіі звычайна складаецца культ асобы — бяздумнае пакланенне перад “суперасобамі”, надзяленне іх звышрэальнымі разумовымі і маральнымі якасцямі, што непазбежна аддзяляе народ ад рэальнай улады.

Рэлігійная ж ідэалогія заснавана на рэлігійных вучэннях і міфах. Яна, сярод іншых, унушае думку пра святасць улады, яе боскае паходжанне і прызначэнне. У ваяўніча атэістычным камуністычным рэжыме месца рэлігійнай ідэалогіі не было, але пачынаючы з 1988 года, калі адзначалася 1000-годдзе прыняцця праваслаўнага хрысціянства на Русі, яна паступова стала распаўсюджвацца ў розных сферах дзяржаўнага жыцця і з цягам часу набыла палітычную афарбоўку.

Першыя гады рэфармавання савецкай мадэлі сацыялізму не прынеслі рэальных вынікаў, пакуль кіраўніцтва краіны не прыйшло да высновы пра неабходнасці змен у палітычнай сістэме дзяржавы. Палітычная сістэма грамадства складаецца з дзяржаўных органаў улады, палітычных партый, арганізацый і асобных грамадзян, якія займаюцца палітычнай дзейнасцю на легітымных падставах. Знаходзячыся ў пастаянным узаемадзеянні з іншымі формамі грамадскай думкі — навукай, мастацтвам, рэлігіяй, мараллю, прававой свядомасцю і філасофіяй, палітыка ажыц-

цяўляе гэтую карэляцыю праз розныя каналы, важнейшым з якіх з'яўляюцца сродкі масавай інфармацыі. Палітычная ўлада з'яўляецца важнейшай характарыстыкай дзяржавы і гістарычна ўзнікае разам з ёй. Такая ўлада распаўсюджваецца ў межах дзяржавы і ўздзейнічае на ўсё насельніцтва краіны ў якасці аб'екта.

Першая палова 1988 года прайшла пад знакам пашырэння ідэалагічнай базы дэмакратызацыі і публічнасці. Далейшы ход грамадскіх працэсаў, узрастанне на працягу 1988 года палітычнай актыўнасці яскрава выявілі праблему нізкага ўзроўню палітычнай культуры насельніцтва. «Палітычная культура ўключае ў сябе веды пра палітычныя падзеі, сутнасць існуючай сістэмы грамадскіх зносін і інстытутаў, палітычную дзейнасць, узаемаадносіны асобы, сацыяльных груп, класаў, нацый з сістэмай улады» [27, с. 220]. Відавочна, што за гады царскага самаўладдзя і панавання таталітарнага рэжыму на тэрыторыі Беларусі не маглі скласціся гістарычная дэмакратычная традыцыя, палітычны вопыт цывілізаваных прававых зносін, таму фарміраванне палітычнай культуры ў пачатку пераходнага перыяду пачыналася практычна з нуля.

Значны ўплыў на сацыяльна-палітычную абстаноўку ў Беларусі, тэматыку і ідэйны змест публікацый беларускай прэсы аказала кампанія па падрыхтоўцы і правядзенню XIX Усесаюзнай канферэнцыі КПСС. У рэпартажы «Вельмі верым у канферэнцыю» [7] з адкрытага сходу першай партыйнай арганізацыі 147-га цэха Мінскага вытворчага аб'яднання вылічальнай тэхнікі расказвалася аб шчырых выступленнях, прапановах удзельнікаў сходу, скіраваных на пашырэнне публічнасці, дэмакратызацыю грамадскага і партыйнага жыцця. Выступаючыя аднадушна выказваліся за абмежаванне тэрміну знаходжання на кіруючых пасадах, аддзяленне судовай і пракуратуры ад партыйных органаў, апублікаванне спісу прывілей, якімі карысталіся партыйныя і савецкія работнікі, поўнаўладдзе Саветаў, развіццё беларускай мовы і культуры.

Гэта адзін з першых выпадкаў адлюстравання ў СМІ такой складанай і неадназначнай праблемы нацыянальнай дзяржаўнасці, як роля і месца ў жыцці краіны беларускай культуры наогул і мовы ў прыватнасці. Практыка дае прыклады, калі адна і тая ж мова з'яўляецца дзяржаўнай у цэлым шэрагу краін (іспанская ў Лацінскай Амерыцы). Але ёсць і адваротныя выпадкі, калі адразу некалькі моў маюць статус дзяржаўных у адной краіне (Швейцарыя). Трагедыя беларускай мовы ў тым, што больш за трыста гадоў яна не магла развівацца ў нармальных умовах, бо была выведзена з афіцыйнага ўжытку, а напісанне твораў мастацкай літаратуры

на ёй адбывалася спарадычна і не мела характару літаратурнага працэсу. Нельга назваць спрыяльным і савецкі перыяд, калі праводзілася сумна вядомая палітыка «пралетарскага інтэрнацыяналізму». Менавіта таму праблемы новай якасці нацыянальнай культуры адразу ж набылі ў грамадскай думцы палітычнае гучанне і былі прама звязана з першымі праявамі абуджэння грамадзянскай самасвядомасці людзей.

Адмоўная ацэнка кіраўніцтвам краіны факта існавання апазіцыйных партый не магла спыніць аб'ектыўны працэс узростання палітычнай актыўнасці грамадзян, стварэнне шырокага кола так званых нефармальных арганізацый і аб'яднанняў, асабліва сярод моладзі. Альтэрнатыўныя маладзёжныя рухі да пэўнага моманту ацэньваліся ў беларускай прэсе толькі з негатыўнага боку.

Першай спробай даць аб'ектыўны аналіз іх работы можна лічыць артыкул «Хто яны, “нефармалы”?», змешчаны ў “Советской Белорусии” 1 і 2 кастрычніка 1987 года. Прывёўшы даныя сацыялагічных даследаванняў, паводле якіх каля 70 % моладзі СССР на той момант уваходзіла ў так званыя нефармальныя аб'яднанні, аўтар звярнуўся да грамадскасці з заклікам не адвяргаць іх толькі таму, што яны не ўпісваліся ў рамкі традыцыйных савецкіх ідэалагічна-культурных норм, а паспрабаваць зразумець прычыны іх узнікнення, прызнаць за неафіцыйнымі маладзёжнымі групамі права на існаванне. Большасць маладзёжных груповак была звязана з плынямі ў заходняй папулярнай музыцы.

Асаблівая ўвага была звернута на гісторыка-культурныя клубы моладзі “Узгор’е” (Віцебск), “Паходня” (Гродна), “Талака” (Мінск), “Повязь” (Орша), “Маладзёжнік” (Полацк), асноўная работа якіх складалася з правядзення мерапрыемстваў па захаванню і аднаўленню помнікаў мінулага, прапагандзе беларускай мовы, гісторыі і культуры беларускага народа. У артыкуле асуджалася пазіцыя кансерватыўных функцыянераў, бо яны адвяргалі любыя кантакты з незалежнымі маладзёжнымі аб'яднаннямі, прапанавалася разгарнуць шырокую, максімальна адкрытую навуковую дыскусію па праблемах адраджэння нацыянальнай самасвядомасці беларусаў.

Але такая дыскусія на старонках беларускага друку ўжо пачалася пасля публікацыі ў газеце “Літаратура і мастацтва” артыкула паэта Леаніда Дранько-Майсюка “Як і навошта”, у якім аўтар разглядаў жыццёвы і творчы шлях вядомага дзеяча беларускай культуры, рэдактара газеты “Вольная Беларусь” Язэпа Лёсіка, даказваў беспадстаўнасць навешвання яму і яшчэ дзесяткам літаратараў, рэжысёраў, акцёраў, спевакоў шыльды “беларускі буржуазны нацыяналіст”, сцвярджаў, што “даўно ўжо наспеў час

любую з’яву, а тым больш чалавека, ацэньваць не з класавых пазіцый, а з пункту гледжання гуманістычнай маралі” [12].

У палеміку з Л. Дранько-Майсюком уступіў навуковы супрацоўнік інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР В. Шчэрбін, які ў артыкуле “Класавы далётанізм” адстойваў метадалагічную грунтоўнасць падзелу грамадства на антаганістычныя класы, перавагу пралетарскага інтэрнацыяналізму над патрыятызмам, а Язэпа Лёсіка зноў жа называў буржуазным нацыяналістам за тое, што апошні выступаў супраць ужывання русізмаў у беларускай мове, “прадстаўляў развіццё беларускай культуры ў выглядзе эвалюцыі, без унутраных супярэчнасцей, абумоўленых класавай барацьбой” [6].

Так упершыню за многія дзесяткі гадоў у беларускім грамадстве пачалося адкрытае абмеркаванне стану нацыянальнай дзяржаўнасці, культуры і гістарычнай навукі. З 1987 года тэма “белых плям” у гісторыі і цесна звязаная з ёю праблема нацыянальнага адраджэння занялі трывалае месца сярод новых тэм беларускай публіцыстыкі. Працяг гэтай палемікі выклікала правядзенне 1 лістапада 1987 года незалежным аб’яднаннем маладых літаратараў “Тутэйшыя” і гісторыка-культурнай суполкай “Талака” жалобнага мітынгу ў Мінску, прысвечанага абраду памінання памёршых продкаў “Дзяды”. Публіцыст А. Майсеня ў артыкуле “Мерай памяці” адзначыў шчырасць, добрабычлівасць і адкрытасць, якія панавалі на сходзе. Ён канстатаваў факт адсутнасці ў тагачасным савецкім грамадстве заканадаўчых актаў, рэгламентуючых парадак правядзення такіх акцый, указаў на неабходнасць распрацоўкі і прыняцця адпаведных законаў, што садзейнічала б стварэнню ў краіне цывілізаванай прававой прасторы, развіццю прававой дзяржавы.

Адначасова аўтар адвергнуў прапанову разам з прозвішчамі мільёнаў бязвінных ахвяр сталінскіх рэпрэсій публічна назваць і прозвішчы тых, хто арыштоўваў, катаваў, расстрэльваў. У якасці абгрунтавання сваёй пазіцыі аўтар выказаў слухны, на яго думку, аргумент, што многія супрацоўнікі органаў унутраных спраў шчыра верылі ў вінаватасць рэпрэсіраваных, былі шчырымі ў сваіх памылках, таму, маўляў, трэба дараваць ім злачынствы. Асабліва рэзка асудзіў ён прамоўцаў, якія выступалі за развіццё нацыянальнай свядомасці беларусаў, за дасягненне дзяржаўнай незалежнасці рэспублікі, назваўшы гэтых людзей “інтрыганы, прыняўшыя аблічча барацьбы за справядлівасць, самазванцы, што цішком дамагаюцца “вызвалення” беларускага народа” [18].

Гістарычны аспект праблемы стаў прадметам публіцыстычнага разгляду супрацоўніка інстытута гісторыі АН БССР В. Пепяляева ў артыкуле “Па-

мяць добрая і злая”. Аўтар абвінаваціў журналіста штотыднёвіка “Літаратура і мастацтва” К. Тарасава ў прыхільным стаўленні да беларускай эміграцыі, вядомай сваімі антыкамуністычнымі і антысавецкімі поглядамі, асудзіў ужыванне некаторымі прамоўцамі на мітынгу пры характарыстыцы сталінскага рэжыму выразаў “ахвяры бюракратызму”, “генацыд супраць уласнага народа”. В. Пепяляеў адмовіў у праве на добрую памяць Вацлаву Ластоўскаму, Язэпу Лёсіку, Сцяпану Некрашэвічу, Аляксандру Цвікевічу на падставе таго, што яны былі “палітычнымі праціўнікамі бальшавікоў, змагаліся за аддзяленне Беларусі ад Савецкай Расіі” [19].

Першым адказам на гэтыя публікацыі стаў артыкул народнага пісьменніка Беларусі Васіля Быкава “Пытанні, якія чакаюць адказу” [20]. В. Быкаў сцвердзіў грамадзянскую і маральную неабходнасць назваць не толькі прозвішчы ахвяр сталінскіх рэпрэсій, але і прозвішчы іх катаў, прывёўшы для прыкладу матэрыялы з цэнтральнай прэсы. Далей пісьменнік указаў на адсутнасць логікі ў разважаннях В. Пепяляева, назваўшага лічбы ахвяр другой сусветнай вайны, але не згоднага на тое, каб назваць дакладную колькасць савецкіх людзей, беспадстаўна рэпрэсіраваных за гады праўлення Сталіна. В. Быкаў абвергнуў імкненне В. Пепяляева і А. Майсені даказаць, што многія дзяржаўныя, культурныя і навуковыя дзеячы рэспублікі былі сасланы і расстраляны справядліва, па заслугах, адназначна выказаўся за поўную праўду аб падзеях тых часоў, за дакладны адказ на пытанне: “Хто вінаваты?”.

28 студзеня 1988 года “Советская Белоруссия” змясціла падборку водгукаў чытачоў на ўзнятую праблему, а таксама адкрыты ліст кандыдата філілагічных навук П. Садоўскага, якога В. Пепяляеў абвінаваціў у сваім артыкуле ў навуковай некампетэнтнасці. П. Садоўскі даказваў, што В. Пепяляеў сказіў змест яго прамовы на жалобным сходзе, што гісторык сам мае слабую прафесійную падрыхтоўку, бо ў прыведзеныя ім лічбы загінуўшых падчас другой сусветнай вайны на самой справе былі ўключаны яшчэ параненыя, тыя, хто трапіў у палон, прапаў без вестак. Праз месяц газета зноў надрукавала падборку лістоў-водгукаў чытачоў па гэтай дыскусіі, але на гэты раз галасы “за” і “супраць” самавызначэння Беларусі падзяліліся прыблізна пароўну.

Праблема пераасэнсавання падзей далёкага і недалёкага мінулага беларускага народа, адраджэння нацыянальнай культуры, развіцця беларускай мовы набывала ўсё большы грамадскі рэзананс. Адна з істотных прычын заняпаду нацыянальнай культуры была названа загадчыкам аддзела Рэспубліканскага навукова-метадычнага цэнтра культуры

Міністэрства культуры БССР У. Іскрыкам ў артыкуле “Не ідзе за словам справа”. Аўтар справядліва сцвярджаў, што духоўную культуру нельга лічыць адной з галін эканомікі і тлумачыць яе дрэнны стан толькі недастатковым фінансаваннем. Міністэрства культуры шмат гадоў запар крытыкавалася за незадавальняючую работу, пастаяннае скарачэнне колькасці самадзейных гурткоў, павелічэнне колькасці вакантных пасад у клубных установах. Затое ў міністэрстве складалася шмат канцэптуальных праграм — “Вольны час”, “Эстэтызацыя” і гэтак далей, якія не знаходзілі ажыццяўлення на практыцы. Памочнік міністра А. Легенчанка, у мінулым інжынер Мінскага завода аўтаматычных ліній, не меўшы навуковых прац, быў прызначаны дырэктарам рэспубліканскага навукова-метадычнага цэнтра народнай творчасці і культурна-асветніцкай работы. “Так складваецца апарат, які найперш закладае ўмовы свайго выжывання, свайой службовай перспектывы” [8]. А стан нацыянальнай культуры з’яўляўся для гэтых чыноўнікаў справай другаснай.

Культура — стрыжнёвая з’ява ў існаванні і развіцці любой цывілізацыі, краіны ці групы людзей. Сярод іншых грамадскіх інстытутаў сродкам масавай камунікацыі належыць важная роля ў працэсе сацыялізацыі — навучанні і адаптацыі да ўстаноўленых норм, каштоўнасцей і варыянтаў паводзін у канкрэтных сацыяльных сітуацыях, спрыянні ўключэнню індывідуумаў у жыццядзейнасць асобных груп і грамадства ў цэлым. Акрамя гэтага, СМК могуць спрыяць фарміраванню груп, якія маюць субкультуру, нетрадыцыйныя меркаванні, сацыяльны вопыт і дзеянні. Асабліва гэта ўласціва для маладзёжнай культуры, дастаткова назваць з’яўленне ў Савецкім Саюзе, які знаходзіўся за «жалезнай заслонай» ад заходніх уплываў, груповак хіпі, рокераў, панкаў, металістаў і інш. У плюралістычным грамадстве публіка, у тым ліку і сродкі масавай інфармацыі, прызнае права на існаванне такіх груп, бо дамінуючая культура развіваецца і ўзбагачаецца пры ўзаемадзеянні з субкультурамі. Газеты, радыё і тэлебачанне ў гэтым выпадку выступаюць у якасці эфектыўнага канала міжкультурнага ўзаемадзеяння. У пераходным жа грамадстве назіраюцца праявы нецярпимасці і сацыяльнага фаварытызму. Напрыклад, сярод вялікай колькасці маладзёжных арганізацый і груп афіцыйныя СМІ пераважную ўвагу аддавалі Ленінскаму Камуністычнаму Саюзу Моладзі Беларусі.

Шляхі развіцця беларускай мовы таксама шырока абмяркоўваліся на старонках газет. Друкаваліся артыкулы навукоўцаў, падборкі пісьмаў чытачоў, дзе аналізаваліся прычыны, якія прывялі да фактычнага вываду мовы з грамадскага ўжытку, называліся прыклады адмоўнага стаўлення

да яе з боку дзяржаўных бюракратаў розных рангаў, расказвалася пра стварэнне школ з паглыбленым вывучэннем беларускай мовы і літаратуры, беларускамоўных класаў, выказваліся прапановы правесці рэферэндум па наданню беларускай мове статусу дзяржаўнай.

Усё большую палітычную афарбоўку набывалі публікацыі на гістарычную тэматыку, а таксама прысвечаныя дзейнасці культурна-гістарычных суполак. У карэспандэнцыі “Паходня і скразнякі” [22] давалася станоўчая ацэнка работы гродзенскай суполкі “Паходня”, крытыкаваліся савецкія і камсамольскія работнікі, якія з падазронасцю ставіліся да членаў гэтага аб’яднання і праводзімых імі мерапрыемстваў. Характэрнай рысай журналістыкі пераходнага перыяду з’яўляецца яе актыўны ўдзел у публічнай дыскусіі, што ўласціва для канфрантацыі паміж уладай і апазіцыяй. Такім чынам, сістэма сродкаў масавай камунікацыі гіпатэтычна спрыяе наладжванню дыялогу ў грамадстве і дасягненню нацыянальнай згоды, а гэта служыць дзяржаўным інтарэсам.

Цікава, што ў перыяд пачатку дэмакратычных пераўтварэнняў адны і тыя ж сродкі масавай інфармацыі вельмі часта адначасова змяшчалі матэрыялы самай рознай, нярэдка, супрацьлеглай палітычнай арыентацыі. Гэта павінна было сведчыць пра аб’ектыўнасць распаўсюджвальнікаў інфармацыі і іх жаданне выступаць у якасці пасрэднікаў паміж рознымі палітычнымі сіламі. Аднак паступова тон такіх матэрыялаў змяняўся, афіцыйная прэса ва ўмовах нарастаючай палітызацыі і ідэалагічнай палярызацыі грамадскага жыцця становілася на абарону інтарэсаў кіруючых колаў.

У рэпартажы “Чаго хочучь “талакоўцы”?”, апублікаваным у газеце “Звязда” 17 жніўня 1988 г., напрыклад, расказвалася пра ход пасяджэння нефармальнага аб’яднання “Талака”, на якім абмяркоўвалася пытанне аб выкарыстанні беларускай гістарычнай сімволікі і геральдыкі. Выкладчык Мінскага педагагічнага інстытута В. Вячорка пазнаёміў прысутных з навуковымі звесткамі пра ўзнікненне герба “Пагоня” і бела-чырвона-белага сцяга, выказаў меркаванне пра неабходнасць вярнуць гэтыя дзяржаўныя сімвалы Беларусі. Аднак аўтар публікацыі падтрымаў пазіцыю акадэміка АН БССР М. Дарожкіна і кандыдата геолога-мінэралагічных навук В. Корзуна, якія ў сваіх выступленнях звязалі старажытную сімволіку з дзейнасцю абвясціўшага незалежнасць ад бальшавіцкай Расіі ўрада Беларускай Народнай Рэспублікі, вядомай супрацоўніцтвам з нямецка-фашысцкімі акупантамі Беларускай Цэнтральнай Радай і, нават, незалежным польскім прафсаюзам “Салідарнасць”.

Семантычны аналіз мовы, якая выкарыстоўвалася афіцыйнамі публіцыстамі ў сродках масавай інфармацыі для таго, каб апісаць стаўленне да праціўнікаў існаваўшага рэжыму, дазваляе раскрыць даволі істотны ідэалагічны прыём. Дастаткова часта сталі сустракацца выпадкі, калі апанента характарызавалі як экстрэміста, прадажную асобу ці злачынца. З цягам часу гэта ўстаноўка развілася ў цэлы метада — стварэнне, калі гаворка ідзе пра апазіцыю, пэўнага сэнсавага кантэксту з дапамогай слоў накішталт “злачынцы”, “маргінальная меншасць”, “нестабільнасць” і г. д. Такім чынам камунікатары імкнуліся дасягнуць падсвядомага асацыявання апазіцыі з нечым “незаконным” і “ствараючым праблемы”, тады як існаваўшы парадак вызначаўся як “законны” і “варты даверу”. Структурыруючы інфармацыю такім чынам, сістэма сродкаў масавай камунікацыі не спрыяла дасягненню згоды ў грамадстве і фарміраванню нацыянальнага адзінства. Метадалагічны апарат беларускіх СМІ часцей за ўсё вызначаўся спрошчанымі і стэрэатыпнымі падыходамі, у выніку чаго фарміравалася канфліктная праблематыка, якая не магла аказаць пазітыўнага ўплыву на светапогляд і псіхічны стан грамадзян, што ўспрымалі паведамленні, іх уяўленні пра аптымальныя шляхі дасягнення сапраўднай дзяржаўнасці. Газеты, радыё і тэлебачанне навязвалі пэўную ўстаноўку разумення ўнутраных і знешніх зносін, якая працавала на карысць камунікатараў, а не на агульнаграмадскія інтарэсы.

На працягу 1988 года ў Беларусі адбываўся рост палітычнай актыўнасці розных слаёў насельніцтва, ствараліся новыя грамадскія арганізацыі, аб’яднанні, групы, а найбольш распаўсюджанай формай палітычнай дзейнасці сталі мітынгі, сходкі, дэманстрацыі. Усё гэта вяло да паступовай ідэалагічнай палярызацыі савецкага грамадства, стварэння арганізацыйна аформленай апазіцыі. Афіцыйныя ідэолагі і наменклатурныя работнікі аказаліся не падрыхтаванымі да тэарэтычнай палемікі і практычных кантактаў з “нефармаламі”, найбольш важкімі аргументамі ў дыскусіі з апанентамі, як ужо адзначалася вышэй, сталі абвінавачванні ў прыхільнасці да капіталістычнага ладу жыцця, нацыяналізму, абразлівыя выказванні ў адрас праціўнікаў.

Сведчаннем гэтага могуць служыць артыкулы “Эвалюцыя палітычнага невуцтва” і “Пена на хвалі перабудовы”, надрукаваныя ў многіх беларускіх газетах. Аўтарамі першага былі навукоўцы і ўдзельнікі другой сусветнай вайны М. Дарожкін, А. Барданаў, А. Філімонаў, Д. Жмуроўскі і К. Дамарад, якія зрабілі спробу прааналізаваць ідэйна-палітычную платформу аб’яднання “Талака” пад назвай “Ратуша”. Пішучы пра

палажэнні платформы аб утварэнні беларускай аўтакефальнай царквы, аднаўленні грэка-каталіцкай (уніяцкай) царквы, стварэнні беларускага войска, наданні статусу дзяржаўных сімвалаў гербу “Пагоня” і бела-чырвона-беламу сцягу, аўтары назвалі іх спаракхнелым ідэалагічным хламам, адышоўшымі ў нябыт духамі буржуазнага нацыяналізму.

А першай нефармальнай арганізацыяй у маштабе краіны стала рэспубліканскае гісторыка-асветніцкае таварыства памяці ахвяр сталінізму “Мартыралог Беларусі”, пра стварэнне якога паведаміла газета “Літаратура і мастацтва” ў артыкуле “Па праву памяці і сумлення, пад знакам перабудовы” 28 кастрычніка 1988 г. “Ініцыятарам стварэння таварыства выступіла гісторыка-мемарыяльная камісія Беларускага фонду культуры. Арганізацыйная група звярнулася да творчых саюзаў — пісьменнікаў, мастакоў, кінематаграфістаў, а таксама да рэдакцыі газеты “Літаратура і мастацтва” з просьбай прыняць удзел у рабоце таварыства ў якасці заснавальнікаў. 19 кастрычніка ў Доме кіно адбылася ўстаноўчая канферэнцыя гісторыка-асветніцкага таварыства. Сабралася звыш трохсот чалавек, сярод якіх былі вязні сталінскіх канцлагераў, родныя і блізкія загінуўшых. Адкрыў сход Васіль Быкаў, затым былі абмеркаваны праграма і статут таварыства, абраны грамадская рада і старшыня. А у хуткім часе на аснове гэтай арганізацыі быў створаны Беларускі народны фронт за перабудову “Адраджэнне”.

Сваёй найвышэйшай кропкі супрацьстаянне паміж афіцыйнымі ўладамі і нованароджанай нацыянальна-радыкальнай апазіцыяй дасягнула 30 кастрычніка 1988 года, калі службы аховы правапарадку разагналі на Маскоўскіх могілках у Мінску жалобны мітынг з нагоды дня ўшанавання памяці продкаў “Дзяды”.

Разгон жалобнага сходу на Маскоўскіх могілках, стварэнне БНФ “Адраджэнне”, артыкулы “Эвалюцыя палітычнага невуцтва” і “Пена на хвалі перабудовы” выклікалі вялікі грамадскі рэзананс, палеміку на старонках рэспубліканскіх і абласных газет. У інтэрв’ю паэта Ніла Гілевіча карэспандэнту БелТА «Час аб’яднаць сілы» [24] літаратар выказаўся за паважлівае стаўленне да культурна-асветніцкага і палітычнага нацыянальнага руху, аб’яднанне ўсіх здаровых сіл беларускага грамадства на глебе служэння Бацькаўшчыне. Тут жа былі надрукаваны нататкі пісьменнікаў Я. Брыля, Э. Ялугіна, К. Тарасава з крытыкай аўтараў двух вышэйназваных артыкулаў за іх ваяўнічы кансерватызм, непаважлівыя выказванні ў адрас апанентаў.

«Чырвоная змена» падрыхтавала цэлую падборку водгукаў чытачоў, з якой трэба выдзеліць ліст ветэранаў вайны і працы І. Здановіча,

М. Самасюка, М. Рачко «Пад шыльдай шматколернай палітры». Аўтары так ацанілі тон артыкула «Эвалюцыя палітычнага невуцтва»: «Крытыка ў артыкуле — гэта разнасна-даносная, аглаблёвая крытыка трагічных 30-х гадоў, у дадатак яна мала аргументаваная. Прычым складаецца ўражанне, што аўтарай выводзіць з раўнавагі ўсё, што датычыцца беларусізацыі, беларускага адраджэння» [28]. 25 лістапада ў «Советской Белоруссии» быў надрукаваны адказ А. Філімонава, дзе, у асноўным, паўтараліся выкладзеныя раней сцвярджэнні і абвінавачванні.

У гэтай дыскусіі яскрава выявілася адна з асаблівасцей пераходнага грамадства — адсутнасць агульнапрызнанай сістэмы норм і каштоўнасцей, якая б прымалася і падзялялася большай часткай насельніцтва. А менавіта нацыянальная ідэя з асновай на культурна-гістарычныя традыцыі магла стаць тым ідэалагічным стрыжняй, што аб’яднаў бы вакол сябе розныя сацыяльныя групы для будаўніцтва суверэннай дзяржавы. Роля сродкаў масавай камунікацыі ў палітычным кіраванні і ўзаемадзеянні залежыць ад тыпу грамадства, у якім яны функцыянуюць. У пераходны перыяд, калі назіраюцца рэцыдывы аўтарытарызму, нізкі культурны і матэрыяльны ўзровень жыцця большасці грамадзян, ствараемы СМІ вобраз рэчаіснасці скіраваны на замацаванне ў дзяржаве перавагі інтарэсаў кіруючых колаў, узрастанне ўплыву праўрадавых прэсы, тэлебачання і радыё на аўдыторыю.

У такіх умовах улады спрабавалі абмежаваць свабоду выказвання, сведчаннем чаго стаў Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР ад 21 красавіка 1989 года “Аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Крымінальны і Крымінальна-працэсуальны кодэксы Беларускай ССР”, дзе за публічныя заклікі да звяржэння савецкага дзяржаўнага і грамадскага ладу або да яго змянення спосабам, які супярэчыць Канстытуцыі СССР і Канстытуцыі БССР, або да перашкоды выкананню савецкіх законаў у мэтах падрыхтоўкі палітычнай і эканамічнай сістэм СССР, а таксама падрыхтоўкі з мэтай распаўсюджвання матэрыялаў такога зместу прадугледжвалася пакаранне ў выглядзе пазбаўлення волі на тэрмін да трох год або штрафа. Тыя ж дзеянні, учыненыя паўторна або арганізаванай групай асоб, ці з выкарыстаннем тэхнічных сродкаў, прызначаных або прыстасаваных для масавага тыражыравання, павінны былі карацца пазбаўленнем волі на тэрмін да сямі год або штрафам.

Гэты зканадаўчы акт стаў прадметам абмеркавання ў “Палемічным клубе “Звязды”, матэрыялы з пасяджэння якога былі надрукаваны ў газеце пад загалоўкам “Неабходнасць плюралізму”. Удзельніца дыскусіі

старшы рэдактар рэдакцыі замежнага вяшчання Дзяржтэлерадыё БССР А. Панкратава выказала наступную думку: “Для гарантыі сацыялістычнага плюралізму патрэбны не толькі палітычныя дэкларацыі, але і рэальнае прававое і матэрыяльнае забеспячэнне. Цяжка сказаць, ці будзе спрыяць развіццю плюралізму нядаўні Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР, які абмяжоўвае выкарыстанне размнажальнай тэхнікі і распаўсюджванне друкаваных выданняў...” [9]. Кандыдат філасофскіх навук Р. Падбярэзскі адзначыў, што гэты падзаконны акт супярэчыў Венскай дэкларацыі правоў чалавека, ратыфікаванай Савецкім Саюзам.

Паступовае пашырэнне і якасныя змены ў сферы распаўсюджвання інфармацыі на тэрыторыі Беларусі патрабавалі новых, адпаведных часу форм і метадаў публічнай камунікацыі. Сярод іх неабходна назваць стварэнне рэспубліканскага прэс-цэнтра, адкрытага 7 ліпеня 1989 года пад кіраўніцтвам аддзела інфармацыі Савета Міністраў БССР. Першая прэс-канферэнцыя для журналістаў прайшла ў Доме палітычнай асветы Мінска-аэрама КПБ і мела тэму “Рэспубліка і Саюз: грані ўзаемаадносін”.

Галоўнай часткай рэфармавання палітычнай сістэмы дзяржавы заставалася далейшая дэмакратызацыя выбарчага працэсу і дзейнасці прадстаўнічых органаў улады. З 18 па 20 жніўня 1989 года ў рэспубліканскіх, абласных і мінскай гарадской газеце былі надрукаваны праекты Законаў БССР “Аб змяненнях і дапаўненнях Канстытуцыі (Асноўнага Закона) Беларускай ССР”, “Аб выбарах народных дэпутатаў Беларускай ССР”, “Аб выбарах народных дэпутатаў мясцовых Саветаў народных дэпутатаў Беларускай ССР”. Адразу ж пасля апублікавання праектаў у СМІ пачалася кампанія па іх абмеркаванні. Пераважная большасць матэрыялаў утрымлівала крытыку палажэння пра вылучэнне адной чвэрці ад агульнай колькасці дэпутацкіх мандатаў для выбараў у грамадскіх і палітычных арганізацыях, меркаванні супраць правадзення акруговых сходаў, выказванні забараніць вылучэнне толькі аднаго кандыдата ў дэпутаты па выбарчай акрузе, указанні на неакрэсленасць і недакладнасць асобных палажэнняў праектаў і г. д. Грамадзяне тлумачылі сваю пазіцыю тым, што ў прадстаўленых праектах заканадаўчых актаў “асноўная маса выбаршчыкаў аказваецца па-за выбарам, улічваецца меркаванне толькі вузкага кола людзей” [5].

25 кастрычніка 1989 года ў Мінску пачала работу дванаццатая сесія Вярхоўнага Савета БССР адзінаццатага склікання, на разгляд якой сярод іншых было вынесена пытанне “Аб праектах Законаў БССР “Аб змяненнях і дапаўненнях Канстытуцыі (Асноўнага Закона) Беларускай

СССР”, “Аб выбарах народных дэпутатаў Беларускай ССР”, “Аб выбарах народных дэпутатаў мясцовых Саветаў народных дэпутатаў Беларускай ССР”. 27 кастрычніка адбылося галасаванне, прычым па пунктах, якія выклікалі найбольшую дыскусію, яно праводзілася тайна. Па артыкулу Канстытуцыі (Асноўнага Закона) БССР, дзе гаварылася пра выбары ад грамадскіх арганізацый, галасаванне было пайменным. З унесенымі дапаўненнямі і змяненнямі законы былі прыняты. Дэпутаты вырашылі прадаставіць права выбараў ад грамадскіх арганізацый Беларускаму савету ветэранаў вайны працы, а таксама рэспубліканскім таварыствам сляпых, глухіх інвалідаў. Правядзенне перадвыбарных акруговых сходаў у Беларусі не прадугледжвалася.

На чарговай трынаццатай сесіі Вярхоўнага Савета БССР была прынята пастанова “Аб назначэнні выбараў народных дэпутатаў Беларускай ССР і народных дэпутатаў мясцовых Саветаў народных дэпутатаў дваццаць першага склікання”, у якой выбары намячалася правесці 4 сакавіка 1990 года. Спецыяльнай пастановай была ўтворана Цэнтральная выбарчая камісія па выбарах народных дэпутатаў Беларускай ССР пад старшынствам старшыні Камітэта народнага кантролю БССР М. Лагіра. Рэспубліканскія СМІ рэгулярна змяшчалі матэрыялы пра пасяджэнні Цэнтральнай выбарчай камісіі, інтэрв’ю з яе членамі, а таксама рэпартажы з абласных, гарадскіх, раённых і акруговых камісій, са сходаў працоўных калектываў па вылучэнню кандыдатаў у дэпутаты, з сустрэч кандыдатаў з выбаршчыкамі.

У гэты ж час назіраўся значны рост колькасці апазіцыйных газет, які пачалі выдаваць групы падтрымкі Беларускага народнага фронту на месцах. Яны актыўна ўдзельнічалі ў перадвыбарнай кампаніі, узнімалі экалагічныя праблемы, асвятлялі пытанні гісторыі і культуры Беларусі, ускрывалі факты бюракратызму, уступалі ў палеміку з афіцыйнай прэсай. Напрыклад, выданне Гомельскага каардынацыйнага цэнтра БНФ “Атава” абвінаваціла ў недобрасумленнасці “Гомельскую праўду” з-за надрукаванага абласной газетай артыкула “А што за заклікам?”, дзе работа незалежнай экалагічнай групы “Зялёны ліст” характарызавалася як паказушная, амбіцёзная і дэмагагічная. Карэспандэнт “Атавы” ў артыкуле “Украдзены мітынг” выступіў у абарону экалагаў-нефармалаў, асудзіўшы тактыку ўлад на раскол існаваўшых альтэрнатыўных грамадскіх рухаў шляхам стварэння паралельных арганізацый і правядзення паралельных мерапрыемстваў. У Гомелі, напрыклад, створаны аблвыканкамам Гомельскі абласны экалагічны саюз праводзіў свае мітынгі адначасова з акцыямі “Зялёнага ліста”. У гэтым жа кантэксце разглядалі апазіцыйныя выданні ства-

рээнне Саюза аграрнікаў Беларусі (ўжо існаваў незалежны Сялянскі Саюз Беларусі), правядзенне ўладамі 30 верасня 1989 года суботніка падчас нефармальнай акцыі “Чарнобыльскі шлях” і г. д.

З самага пачатку дзейнасці рэдакцыйныя калектывы незалежных газет разглядалі свае выданні у якасці апанентаў партыйна-савецкай прэсы. У звароце да чытачоў органа Слуцкай рады БНФ “Сумленне” падкрэслівалася: “Рэдакцыя хоча бачыць нашу газету як альтэрнатыву афіцыйнаму выданню — газеце “Шлях Ільіча”, падначаленай, у асноўным, гаркому КПБ” [26]. У першым жа нумары выдання Маладзечанскага аддзялення БНФ “Раніца” быў надрукаваны агляд друку “Што асвятляе “Святло камунізму”?” [16], дзе аналізаваліся прычыны адмоўнага стаўлення да ўзрастання палітычнай актыўнасці грамадзян раённай газеты, а таксама “Мінскай праўды”.

Характэрнай рысай перадвыбарнай кампаніі стала стварэнне ў гарадах клубаў выбаршчыкаў, якія актыўна выкарыстоўваліся ўладамі для прапаганды сваіх ідэй і агітацыі за наменклатурных кандыдатаў. Стварэнню і дзейнасці такога клуба ў Маладзечне “Раніца” прысвяціла артыкул з характэрным загалоўкам “Гульні ў дэмакратыю”. Рэзка крытыкавалі апазіцыйныя выданні і практыку фарміравання выбарчых камісій, куды ўключаліся партыйныя і савецкія апаратчыкі або залежныя ад іх людзі. Веснік Магілёўскай рады БНФ “Абуджэнне” змясціў рэзалюцыі трох гарадскіх мітынгаў 4, 11 і 18 лютага, дзе выказваўся недавер абласному і гарадскому кіраўніцтву, а таксама гучала патрабаванне распусціць абласную выбарчую камісію. У гэтым жа нумары быў надрукаваны артыкул “Упершыню ў гісторыі Саветаў” [1], прысвечаны разгляду скаргі ў суд на неправамерныя дзеянні старшыні гарадской выбарчай камісіі М. Падсіткава, які пад надуманымі падставамі адмаўляў у рэгістрацыі кандыдатам ад БНФ. Суд першай інстанцыі вынес прыватную пастанову і прызнаў факт парушэння сацыялістычнай законнасці Магілёўскай гарадской выбарчай камісіяй, аднак пазней яна была адменена старшынёй Магілёўскага абласнога суда Ф. Папелюком.

Для першай паловы 1990 года быў характэрны найбольшы ўсплеск так званай “мітынгавай дэмакратыі”, калі па ўсёй рэспубліцы праводзіліся мітынгі, прысвечаныя выбарам, дрэннаму экалагічнаму становішчу, цяжкім сацыяльна-эканамічным умовам жыцця і г. д. Асабліва напружаная абстаноўка склалася ў Магілёве, дзе з мэтай пазбегнуць грамадзянскага канфлікту мясцовая рада БНФ нават звярнулася праз “Магілёўскую праўду” да сваіх прыхільнікаў з заклікам не праводзіць мітынг 24 лютага. Перад гэтым абласная газета надрукавала рэзалюцыі мітынгаў, якія адбыл-

іся ў Магілёве 4 і 11 лютага. А ў нумары за 20 лютага была змешчана пастанова працоўнага калектыву рэдакцыі газеты “Магілёўская праўда”, дзе асуджалася рэзалюцыя мітыngu, што адбыўся 18 лютага, аб вызваленні з займаемай пасады рэдактара выдання М. Тоўсціка. У пастанове адзначалася, што кіраўніцтва Магілёўскага аддзялення БНФ груба парушыла элементарныя, прызнаныя ўсім цывілізаваным светам нормы свабоды слова, друку, правы кожнага чалавека на выказванне ў прэсе сваёй думкі. Журналісты рэдакцыі адмовіліся асвятляць дзейнасць БНФ.

У палеміку на старонках “Абуджэння” ўступіў старшыня Магілёўскай рады БНФ В. Голуб, які абвінаваціў рэдакцыю “Магілёўскай праўды” ў свядомым скажэнні фактаў, таму што на мітыngu за адстаўку М. - Тоўсціка выказаўся толькі адзін з прамоўцаў, аднак яго прыватнае меркаванне не было ўключана ў рэзалюцыю мітыngu. Побач быў надрукаваны ліст у рэдакцыю члена КПСС пенсіянера Г. Бучнева, які пісаў пра недобрасумленнасць журналістаў абласной газеты, убачыўшых у выступленні на мітыngu большую пагрозу для свабоды слова і друку, чым шматгадовая дыктатура ў адносінах да сродкаў масавай інфармацыі з боку партыйна-савецкай наменклатуры. Сваё рашэнне не праводзіць чарговы мітынг Магілёўская рада БНФ матывавала тым, што “партапарат, які чапляецца за ўладу, разгарнуў бурную кампанію нагнятання трывогі і нацыянальнай напружанасці шляхам распускання чутак аб пагромах, распаўсюджвання лістовак з бруднымі выдумкамі пра БНФ” [14].

Аднак 24 лютага мітынгі адбыліся ў Гомелі, Гродна і Брэсце, а на наступны дзень прайшоў вялікі мітынг на плошчы імя Леніна ў Мінску. Мітынг у сталіцы вызначаўся вялікай эмацыянальнай напружанасцю, на ім выступілі Я. Сакалоў і З. Пазняк, прычым выступленне першага сакратара ЦК КПБ суправаджалася свістам і неадабральнымі выкрыкамі прысутных. Не здолеўшы перамагчы ў адкрытай дыскусіі, кіруючыя колы звярнуліся да старых метадаў, прыняўшы сумесную пастанову ЦК КПБ, Вярхоўнага Савета БССР і Савета Міністраў рэспублікі, дзе арганізатары і ўдзельнікі мітыngu абвінавачваліся ў дэструктыўнай дзейнасці, нацыяналізме, варожым стаўленні да сацыялізму.

5 сакавіка многія беларускія газеты надрукавалі рэпартажы з выбарчых участкаў, аднак падрабязнасцей пра ход падліку галасоў, прысутнасць незалежных назіральнікаў і іншыя фактары забеспячэння дэмакратычнасці працэсу выбараў у матэрыялах сродкаў масавай інфармацыі амаль не было. Выданні ж БНФ прыводзілі прыклады аказання ўціску на выбаршчыкаў [4], стварэння перашкод давераным асобам кандыдатаў [1].

Пазней друк змясціў інфармацыйнае паведамленне Цэнтральнай камісіі па выбарах народных дэпутатаў БССР, з якога вынікала, што ў першым туры было абрана 98 дэпутатаў і яшчэ 50 ад грамадскіх арганізацый рэспублікі. Паўторнае галасаванне ў 190 выбарчых акругах прайшло 17-18 сакавіка, у выніку чаго Цэнтральная камісія зарэгістравала ўжо 280 народных дэпутатаў з агульнай колькасці 360. З-за недасканаласці Закона аб выбарах і паступовага змяншэння палітычнай актыўнасці насельніцтва поўны састаў Вярхоўнага Савета БССР дванаццатага склікання так і не ўдалося абраць, у некаторых акругах выбары прынялі перманентны характар.

13 красавіка беларускія газеты надрукавалі Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР “Аб скліканні першай сесіі Вярхоўнага Савета Беларускай ССР дванаццатага склікання”, згодна з якім абноўлены парламент рэспублікі распачынаў сваю работу 15 мая 1990 года. Перад гэтым адбыўся сход прадстаўнікоў дэпутацкіх груп, дзе былі ўзгоднены працэдурныя пытанні пачатку дзейнасці вышэйшага органа заканадаўчай улады. Адкрыў першае пасяджэнне старшыня Цэнтральнай выбарчай камісіі М. Лагір, пасля чаго ад імя сходу прадстаўнікоў дэпутацкіх груп з прапановай аб парадку дня і аб ходзе работы сесіі выступіў дэпутат Г. Мілаванаў. У выніку працяглых сумбурных выступленняў дэпутатаў на працягу дзвюх гадзін была сфарміравана мандатная камісія на чале з В. Ляонавым, прынята прапанова дэпутата Л. Баршчэўскага аб стварэнні камісіі па ацэнцы дзейнасці кіраўніцтва рэспублікі, звязанай з аварыяй на Чарнобыльскай АЭС, а вядзенне пасяджэнняў даручана міністру юстыцыі В. Ціхіню.

На другі дзень праходзіла фарміраванне парадку дня, і сярод пытанняў, якія былі адхілены большасцю дэпутатаў, трэба назваць аб гістарычнай сімволіцы Беларусі, аб выбранні прэзідэнта, аб праве грамадзян на дакладную інфармацыю. Па выніках галасавання Старшынёй Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР быў выбраны М. Дземянцей, яго першым намеснікам — С. Шушкевіч, намеснікам — В. Шаладонаў. Старшынёй пастаяннай камісіі Вярхоўнага Савета па пытаннях галаснасці, сродкаў масавай інфармацыі і правоў чалавека стаў першы сакратар Вілейскага райкама КПБ І.Каратчэня. 12 ліпеня была апублікавана пастанова Прэзідыума ВС БССР “Аб сродках масавай інфармацыі Вярхоўнага Савета Беларускай ССР”, якая прадугледжвала заснаваць афіцыйны орган друку “Ведамасці Вярхоўнага Савета Беларускай ССР” і грамадска-палітычныя органы друку: газету “Народная газета” і часопіс “Дэпутацкая трыбуна”.

Беларуская парламенцкая журналістыка як грамадска-палітычны феномен нарадзілася адначасова з пачаткам работы новаабраных Вяр-

хоўнага і мясцовых Саветаў народных дэпутатаў. Інфармацыйнасць у ёй арганічна спалучалася з аналітычнасцю, крытыкай негатыўных момантаў дэпутацкай дзейнасці. Журналісты імкнуліся аб'ектыўна перадаваць змест і каменціраваць выступленні асобных дэпутатаў, выкананне апошнімі сваіх абавязкаў, уздымалі пытанні дэпутацкай этыкі.

«Толькі ў межах дзяржавы могуць свабодна развівацца мова і нацыя, быць здзейснены галоўныя мэты Нацыянальнай ідэі — дасягненне высокага ўзроўню духоўнага і матэрыяльнага жыцця кожнага чалавека. Дзяржава забяспечвае свабоднаму народу суверэннае права развівацца ў міжнародным супольніцтве» [17, с. 34]. І менавіта абноўленая заканадаўчая ўлада стала тым цэнтрам, які генерыраваў ідэі і выпрацоўваў канкрэтныя захады па дасягненню рэальнай незалежнасці краіны. У канцы чэрвеня ў прэсе былі апублікаваны запіскі Старшыні Вярхоўнага Савета БССР М. Дземянца аб дзяржаўным суверэнітэце рэспублікі і зварот да грамадскасці прыняць удзел у яе абмеркаванні. Галоўная думка запіскі заключалася ў аднаўленні сапраўднага дзяржаўнага суверэнітэту, недапушчальнасці дзеяння саюзных законаў, якія супярэчылі інтарэсам Беларусі.

24 ліпеня ў Вярхоўным Савеце рэспублікі пачалося абмеркаванне Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце БССР. Усяго на разгляд дэпутатаў былі прадстаўлены тры вырыянты дакумента, падрыхтаваныя спецыяльна створанай камісіяй ВС БССР, дэпутацкай групай БНФ, якая планавала выхад Беларусі з СССР, і аб'яднанай групай з 21 дэпутата. У выніку дэбатаў 27 ліпеня 1990 года народныя выбраннікі аднагалосна прынялі “Дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Саветскай Сацыялістычнай Рэспублікі”. Быў абвешчаны поўны дзяржаўны суверэнітэт Беларускай ССР як вяршэнства, самастойнасць і паўната дзяржаўнай улады рэспублікі ў межах яе тэрыторыі, правамоцнасць яе законаў, незалежнасць краіны ў знешніх зносінах. Прадугледжвалася ўвесці беларускае грамадзянства, стварыць нацыянальныя войскі і мытную службу. Згодна з пастановай ВС БССР 27 ліпеня стаў днём абвешчання дзяржаўнага суверэнітэту Беларускай ССР, днём незалежнасці. Своеасаблівай праймай суверэнітэту стала тое, што праграма Беларускага тэлебачання стала друкавацца ў газетах на першым месцы перад праграмамі цэнтральных тэлеканалаў.

Тым часам у Маскве пастаянна праводзіліся перагаворы з дэлегацыямі рэспублік аб далейшым дзяржаўным уладкаванні. Кіраўнік беларускай дэлегацыі намеснік Старшыні ВС БССР В. Шаладонаў у сваіх інтэрв'ю журналістам неаднаразова называў галоўную прычыну супярэчнасцей:

рэспублікі хацелі новага Саюза, а цэнтр фактычна выступаў за стары Саюз з новай шыльдай. У гэтых умовах пачалося заключэнне двухбаковых дагавораў аб эканамічным, навукова-тэхнічным і культурным супрацоўніцтве. На працягу 1990 года Беларусь падпісала такія дагаворы з Азербайджанам, Казахстанам, Малдовай, Расіяй, Туркменістанам і Украінай.

Адной з важных праяў суверэнізацыі стала прыняцце Закона аб мовах у Беларускай ССР, згодна з якім беларуская мова юрыдычна набыла статус дзяржаўнай. Закон уступіў у сілу 1 верасня 1990 года, і ў мэтах шырокага кантакту з грамадскасцю для яго эфектыўнага ажыццяўлення 29 жніўня і 18 верасня ў прамым эфіры нацыянальнага тэлебачання адбыліся дзве перадачы з удзелам дэпутатаў ВС БССР, прадстаўнікоў міністэрстваў адукацыі і культуры.

На другой нечарговай сесіі Вярхоўнага Савета краіны, якая праходзіла ў кастрычніку, ў парадак дня былі ўключаны праекты законаў БССР “Аб грамадзянстве Беларускай ССР”, “Аб банках і банкаўскай дзейнасці”, “Аб асновах знешнеэканамічнай дзейнасці Беларускай ССР”. Паказальным стала ўтварэнне камісій ВС БССР па пытаннях абароны і нацыянальнай бяспекі, па эканамічнай рэформе, дасягненню эканамічнай самастойнасці і суверэнітэту рэспублікі.

Разам з тым, беларускія парламентарыі актыўна працавалі ў рэчышчы ўказанняў цэнтра. Так, ужо 21 студзеня Прэзідыум ВС БССР прыняў пастанову “Аб арганізацыі падрыхтоўкі і правядзення ў Беларускай ССР рэферэндуму СССР па пытанню аб захаванні Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік”, дзе зацвярджаўся парадак правядзення гэтага мерапрыемства на тэрыторыі рэспублікі. Пасля доўгіх і напружаных дэбатаў Вярхоўны Савет БССР у лютым адобрыў пастанову “Аб канцэпцыі новага Саюзнага дагавора”, у якой прызнавалася мэтазгодным уваходжанне Беларускай ССР у састаў Саюза ССР з улікам пераўтварэння яго ў сапраўды дэмакратычную прававую дзяржаву, заснаваную на добраахвотным аб’яднанні суверэнных рэспублік. Для ўдзелу ў падрыхтоўцы праекта Саюзнага дагавора і вызначэння парадку яго заключэння была ўтворана камісія на чале з М. Дземянцеем.

Пасля прыняцця ў лютым 1991 года 4 з’ездам народных дэпутатаў СССР канчатковага рашэння аб правядзенні рэферэндуму па пытанню захавання Саюза ССР як федэрацыі раўнапраўных, суверэнных рэспублік у афіцыйных СМІ была разгорнута кампанія агітацыі за падпісанне новага дагавора. У ёй удзельнічалі не толькі журналісты, але і адказныя асобы, навукоўцы, пісьменнікі, друкаваліся нават рэзалюцыі сходаў працоўных

калектываў у падтрымку Саюза. Рэферэндум адбыўся 16 сакавіка, згодна з яго вынікамі на Беларусі “за” выказаліся 82,7 % прагаласаваўшых, “супраць” — 15,7 %.

Атрымаўшы такім чынам “карт бланш” для далейшых дзеянняў, цэнтральныя ўлады перасталі стрымліваць рост рознічных цэн на прадукты першай неабходнасці, што рэзка пагоршыла жыццё самых шырокіх слаёў насельніцтва. У другой палове сакавіка — красавіку па Беларусі пракацілася хваля мітынгаў і забастовак, былі ўтвораны шматлікія стачачныя камітэты, якія імкнуліся абараніць правы працоўных. Ва ўмовах жорсткага эканамічнага крызісу палітычныя праблемы адышлі на другі план.

Толькі 12 чэрвеня Вярхоўны Савет БССР вярнуўся да абмеркавання праекта Саюзнага дагавора, праца над якім не спынялася ў рэзідэнцыі Нова-Агарова пад Масквой. Перад гэтым у друку была апублікавана Пазіцыя ЦК КПБ па пытанню назвы будучай саюзнай федэрацыі, дзе камуністы выказваліся супраць замены слова “Сацыялістычных” на адпаведна “Суверэнных” рэспублік. Усяго ў спрэчках выступілі 40 дэпутатаў, а ў выніку абмеркавання 216 выказаліся “за” прыняцце пастановы ВС БССР аб адабрэнні праекта Саюзнага дагавора з далейшай яго дапрацоўкай і ўдакладненнямі. А 15 чэрвеня ў друку быў змешчаны чарговы варыянт тэксту дагавора.

Адначасова працягвалася выпрацоўка заканадаўчых актаў і прадпрымаліся захады па дасягненню рэальнай самастойнасці рэспублікі ў пэўных сферах дзейнасці. 27 чэрвеня была прынята пастанова ВС БССР “Аб мерах па абароне эканамічных інтарэсаў Беларускай ССР пры вырашэнні пытанняў, звязаных з дзейнасцю прадпрыемстваў і арганізацый саюзнага падпарадкавання, размешчаных на тэрыторыі рэспублікі”, згодна з якой усе яны перайшлі пад юрысдыкцыю Беларусі. Затым Савет Міністраў БССР прыняў пастанову аб стварэнні нацыянальнай службы віз і дазваляў для выезду грамадзян за мяжу.

19 - 20 жніўня ўсе сродкі масавай інфармацыі Беларусі паведамілі аб стварэнні Дзяржаўнага камітэта па надзвычайным становішчы ў СССР і змясцілі яго дакументы і інфармацыйныя матэрыялы. У гэтых умовах улады рэспублікі занялі чакальна-згодніцкую пазіцыю: Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР у сваім звароце да беларускага народа заклікаў захоўваць вытрымку і спакой, а ў звароце Бюро ЦК КПБ прама сцвярджалася, што перабудова зайшла ў тупік. Трэба адзначыць грамадзянскую мужнасць пэўнай часткі беларускіх журналістаў, якія не хацелі маўчаць у драматычнай сітуацыі. Так, 20 жніўня ў Магілёўскай абласной друкарні выйшла газета «Свабода» з заклікам “Ніякай падтрымкі — хунце!”. У той

жа дзень па мясцовым радыё было перадаана заява мясцовых прадстаўнікоў новаўтвораных партый, рухаў і грамадскіх арганізацый з асуджэннем антыканстытуцыйнага перавароту. А журналісты “Звязды” надрукавалі калектыўны артыкул “Выбар” [10], дзе заявілі, што акты ДКНС супярэчаць Канстытуцыі СССР і нормам міжнароднага права.

Пасля правалу путчу працэс рэальнай суверэнізацыі рэспублікі і рэфармавання яе палітычнай сістэмы пайшоў вельмі хутка. 24 жніўня Вярхоўны Савет Беларускай ССР прыпыніў дзейнасць КПБ, а М. Дземянцей па ўласнай просьбе быў вызвалены ад абавязкаў Старшыні ВС БССР у сувязі з выхадам на пенсію. Быў прыняты Закон аб наданні статусу канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета БССР аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай ССР. 25 жніўня Вярхоўны Савет БССР прыняў Закон БССР “Аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Канстытуцыю (Асноўны Закон) Беларускай ССР”, дзе ўстанаўлівалася вяршэнства Канстытуцыі Беларускай ССР і законаў Беларускай ССР на тэрыторыі рэспублікі. У гэты ж дзень быў зацверджаны Закон БССР “Аб некаторых змяненнях у сістэме органаў дзяржаўнага кіравання Беларускай ССР”, згодна з якім саюзна-рэспубліканскія Міністэрства ўнутраных спраў і Камітэт дзяржаўнай бяспекі пераводзіліся ў рэспубліканскае падпарадкаванне.

Сродкі масавой інфармацыі імкнуліся адлюстроўваць у сваіх матэрыялах усе супярэчлівыя і драматычныя працэсы развіцця маладой беларускай дзяржавы, прадстаўляць увесь спектр грамадскай думкі. На Беларускім радыё па будніх днях выходзілі проблемна-публіцыстычныя перадачы “За і супраць”, “Наш рэферэндум: праблемы, меркаванні, справы”. Рэспубліканскае тэлебачанне трансліравала адукацыйную перадачу “Гаворым па-беларуску”, дыскусійную праграму “Свабоднае слова” і цыкл гутарак “Наша дзяржаўнасць”. Газеты друкавалі матэрыялы пра бела-чырвона-белы сцяг, герб “Пагоня”, меркаванні дзеячаў культуры пра неабходнасць захавання музыкі, але напісання новых словаў гімна, развагі эканамістаў пра мэтазгоднасць увядзення беларускай валюты.

За суверэнітэт рэспублікі ў рамках Саюза выступалі і Старшыня Савета Міністраў БССР В. Кебіч, і Старшыня Вярхоўнага Савета БССР С. - Шушкевіч, абраны на гэтую пасаду 20 верасня 1991 года на нечарговай шостаі сесіі Вярхоўнага Савета Беларускай ССР. Сесія пачала сваю работу 17 верасня ў Мінску. На ёй было разгледжана пытанне “Аб наданні статусу канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета БССР аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай ССР” і прынята пастанова “Аб забеспячэнні палітычнай і эканамічнай самастойнасці Беларускай ССР”.

У апошній канкрэтным міністэрствам, ведамствам і арганізацыям даручалася ўнесці прапановы па рэалізацыі нацыянальнай дзяржаўнасці беларускага народа і незалежнасці рэспублікі ў адпаведнасці з нормамі міжнароднага права аб тэрыторыі і дзяржаўных межах рэспублікі, аб пашпартным і мытных рэжымах, арганізацыі мытнай і пагранічнай службаў, аб органах дзяржаўнай і грамадскай бяспекі, узброеных сілах, парадку і ўмовах праходжання воінскай службы, размяшчэнні войскаў і ўзбраенняў, а таксама канцэпцыю нейтралітэту і без’ядзернай зоны. Неабходна было выпрацаваць парадак перадачы ва ўласнасць рэспублікі прадпрыемстваў і арганізацый саюзнага падпарадкавання, меры па ўдзелу Беларусі ў міжнародных эканамічных і фінансавых арганізацыях ў якасці самастойнага суб’екта. Меркавалася ўвесці на тэрыторыі рэспублікі нацыянальную грашовую адзінку.

19 верасня Вярхоўны Савет БССР прыняў чатыры законы, якія мелі сімвалічны, але надзвычай важны характар для замацавання дзяржаўнага суверэнітэту. У адпаведнасці з Законам Беларускай ССР “Аб назве Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі і ўнясенні змен ў Дэкларацыю Вярхоўнага Савета Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі і Канстытуцыю (Асноўны Закон) Беларускай ССР” назва краіны цяпер была “Рэспубліка Беларусь”, а скарачана “Беларусь”. Закон Рэспублікі Беларусь “Аб дзяржаўным сцягу Рэспублікі Беларусь” зацвярджаў у якасці дзяржаўнага бела-чырвона-белы сцяг. Закон Рэспублікі Беларусь “Аб дзяржаўным гербе Рэспублікі Беларусь” аб’яўляў дзяржаўным гербам старажытны беларускі герб “Пагоня”. Апошні закон прадугледжваў унясенне адпаведных змяненняў у тэкст Канстытуцыі (Асноўнага Закона) краіны.

Падзеі наступных месяцаў выявілі моцныя цэнтрабежныя тэндэнцыі ў грамадскай думцы былых саюзных рэспублік. Напрыклад, па выніках нацыянальнага рэферэндуму большасць насельніцтва Украіны выказалася супраць уваходжання ў абноўлены Саюз. У такой абстаноўцы няпэўненасці і супярэчнасцей лідэры Беларусі, Расіі і Украіны сустрэліся ў рэзідэнцыі Віскулі, што ў Белаежскай пушчы, і 8 снежня 1991 года падпісалі трохбаковыя пагадненні аб спыненні існавання Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік і ўтварэнні новага міждзяржаўнага аб’яднання — Садружнасці Незалежных Дзяржаў. Гэтым быў скончаны перыяд набыцця нашай краінай дзяржаўнасці і распачаты новы этап яе існавання.

ЛІТАРАТУРА

1. Абуджэнне. 1990. № 2 (4).
2. Борисов В. К. Теория политической системы. М., 1991.
3. Брэтон Ф., С. Пру. Выбух камунікацыі. Мінск.: Беларускі Фонд Сораса, 1995.
4. Вольны Мазыр. 1990. Красавік.
5. Заря. 1989. 5 ноября.
6. Звязда. 1987. 20 верасня.
7. Звязда. 1988. 11 чэрвеня.
8. Звязда. 1988. 27 ліпеня.
9. Звязда. 1989. 26 красавіка.
10. Звязда. 1991. 21 жніўня.
11. Идеология белорусской государственности: проблемы теории и практики. Мн., 1998.
12. Літаратура і мастацтва. 1987. 17 ліпеня.
13. Літаратура і мастацтва. 1988. 28 кастрычніка.
14. Магілёўская праўда. 1990. 24 лютага.
15. Прохоров Е. П. Журналистика, государство, общество. М., 1996.
16. Раніца. 1990. № 1.
17. Слука А. Г. Нацыянальная ідэя: сістэмны аналіз праблемы. Мн.: НІА, 2001.
18. Советская Белоруссия. 1987. 18 ноября.
19. Советская Белоруссия. 1987. 29 декабря.
20. Советская Белоруссия. 1988. 9 января.
21. Советская Белоруссия. 1988. 28 января.
22. Советская Белоруссия. 1988. 13 апреля.
23. Советская Белоруссия. 1988. 17 августа.
24. Советская Белоруссия. 1988. 4 ноября.
25. Советская Белоруссия. 1988. 25 ноября.
26. Сумленне. 1990. № 1.
27. Творческое мышление: парадоксы и парадигмы развития. Целиноград, 1991.
28. Чырвоная змена. 1988. 10 лістапада.
29. McQuail D. Mass Communication Theory. An introduction. London, 1994.
30. McQuail D. Media Performance. Mass Communication and the Public Interest. London, 1993.

Н. А. Зубчонак

ТЭОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ Ў ДАРЭВАЛЮЦЫЙНАЙ ПУБЛІЦЫСТЫЦЫ (1906—1916 гг.)

Ва ўсе часы нацыянальнае пытанне было адным з самых надзённых. Яго рэалізацыя патрабуе шмат сіл — як фізічных, так і інтэлектуальных.

Важна мець моцны тэарэтычны падмурак, які здолеў бы злучыць ў адно цэлае ўсе неабходныя фактары. Адсутнасць вопыту ўскладніла палітычную сітуацыю ў Паўночна-Заходнім краі ў пачатку XX ст. З часоў былой дзяржаўнай магутнасці Вялікага княства Літоўскага прайшло не адно стагоддзе, палітыка ўціску адмоўна адбілася на сацыяльным жыцці народа, на яго светаадчуванні, прытупіла свядомасць, пачуццё нацыянальнай годнасці, спарадзіла абывакавасць да акаляючай рэчаіснасці, няўпэўненасць у магчымасці змяніць умовы жыцця.

Першыя нацыянальныя легальныя выданні, якія з'явіліся пасля 1905 г., паставілі перад сабой задачу распрацаваць тэорыю дзяржаўнага будаўніцтва. Публіцыстыка імкнулася ажывіць беларускую ідэю, збіраючы ў адно накоплены за апошні час вопыт па духоўнаму адраджэнню народа, нарэшце, вызначаючы асноўныя шляхі, якімі неабходна ісці.

Першы крок быў зроблены «Нашай доляй»: «Мы аб'яўляем вайну ўсім цёмным сілам, каторым дзеля карысці сваёй вялікая выгада была трымаць васьмімільённы народ беларускі ў нядолі і паняверцы, баламуці і дурыць яго» [1]. Гэта быў заклік да тых грамадскіх прагрэсіўных сіл, што нарадзіліся ў віхуры рэвалюцыйных падзей, фарміраваліся ў міжрэвалюцыйны час.

Задумы і планы «Нашай долі» далей распрацоўваліся іншымі беларускімі газетамі, у прыватнасці, «Нашай нівай». Яна не толькі падтрымала праграму сваёй папярэдніцы (хаця рэдакцыя напачатку катэгарычна заяўляла, што іх выданне абсалютна самастойнае), але і прадоўжыла распачатую справу.

Падрабязны аналіз менавіта нашаніўскай публіцыстыкі ў цяперашні час вельмі неабходны па некалькіх прычынах. Па-першае таму, што на яе старонках ў пачатку XX ст. былі пазначаны асноўныя накірункі далейшага будаўніцтва беларускай нацыянальнай дзяржавы. Пазіцыі рэдакцыі па гэтым пытанні былі правільныя і даволі моцныя. Гісторыя ўжо неаднойчы пацвярджала: ва ўсе перыяды беларусізацыі першым аб'ектам увагі становілася «Наша ніва», яе праграма. Ні адно беларускамоўнае тагачаснае выданне не падвяргалася такім нападам як з боку манархічнай, рэакцыйнай прэсы, так і з боку сацыял-дэмакратычных газет. Значэнне і роля «Нашай нівы» былі настолькі вялікімі, што астатнія газеты і часопісы нібы адыходзілі на другі план, саступаючы першынство ёй. Практычна ўсе беларускамоўныя выданні таго часу так ці іначэй былі звязаны з «Нашай нівай» (ідэйна, матэрыяльна), развіваліся пад яе ўплывам, залежылі ад яе, ад пазіцыі адзінай на Беларусі нацыянальна-дэмакратычнай партыі — БСГ.

Погляды гэтага выдання непакоілі правячыя колы ўжо страціўшай магутнасць Расійскай імперыі. Самыя таленавітыя і адукаваныя людзі таго часу прыйшлі працаваць менавіта ў «Нашу ніву». І нарэшце, ні час, ні змены палітычных рэжымаў у краіне не здолелі перакрэсліць гэты перыяд, звесці яго на нішто. Ён так і застаўся “нашаніўскім” і ў 30-я гады, і ў 90-я, у новай беларускай літаратуры, у станаўленні публіцыстыкі, у фарміраванні нацыянальнай эстэтыкі, у развіцці гісторыі. Публіцыстыку пачатку XX ст. прадстаўлялі ўсе выданні ў сукупнасці. Былі сярод іх больш прагрэсіўныя, якія смела ішлі наперад у сваіх меркаваннях («Наша доля», «Наша ніва», «Маладая Беларусь», «Беларускі каляндар «Нашай нівы»), і такія, якія нібы асцерагаліся зрабіць няправільны крок, памыліцца («Belarus», «Homan», «Svetac»).

З першых часоў заснавання беларускіх газет іх рэдакцыі цвёрда разумелі і ведалі, што любая дзяржава трымаецца на моцнай нацыянальнай палітыцы. Ад ступені вырашанасці гэтага пытання ў далейшым будзе залежаць будучыня краіны. Газеты прапаноўвалі свой погляд на гэтую праблему: «Прыглядаючыся бліжэй да агульнага беларускага жыцця, прыкмецім мы ў ім чатыры найважнейшыя бакі ці кірункі, якія кожны беларус, свядомы ці несвядомы, імкнецца здаволіць, гэта кірунак духоўных патрэб, грамадзянскіх, палітычных і эканамічных» [2]. Такім чынам, вырашэнне нацыянальнага пытання ў беларускім друку вялося ў наступных накірунках: моўным, культурна-асветніцкім, дзяржаўна-прававым, эканамічным, палітычным і тэрытарыяльным.

Толькі тады, калі народ будзе цвёрда ўсведамляць важнасць кожнага з названых палажэнняў, ён зможа стварыць дзяржаву і вырашаць праблемы, накіраваныя на рэалізацыю ўласных інтарэсаў і ліквідацыю ўнутраных супярэчнасцей. «Развіваць культуру і выяўляць свае творчыя сілы кожная нацыя можа толькі тады, калі ёй дадзена на гэта галоўная воля. Поўная свабода культурна-нацыянальнага развіцця — гэта першы варунак для развіцця такога краю» [3].

Праблема мовы як пацвярджэнне адметнасці нацыі стала асноўным аб’ектам публіцыстычных выступленняў першых беларускіх выданняў. «Наша ніва» пісала: «Народы, якія пачынаюць будзіцца, заўсёды імкнуцца захаваць сваю мову, бо яна ёсць канечны варунак для захавання сваёй душы, а значыць, і найкарацейшы фундамент, на якім будзецца нацыянальнае жыццё паводле цяперашніх культурных намаганняў» [4].

Моўны аспект стаў першым пытаннем ў сістэме грамадска-палітычных палажэнняў. У пераломны гістарычны момант важна было напаміць

народу, што яго нацыянальная мова з'яўляецца формай духоўнай культуры, без якой далейшае развіццё краіны проста немагчыма. Беларуская прэса набывала папулярнасць, колькасць выданняў паступова павялічвалася. У артыкуле «Правінцыя будзіцца» «Наша ніва» пісала: «Край наш можа пахваліцца: не кажучы ўжо аб губернскіх гарадах, з якіх кожны мае адну-дзве газеты, не кажучы аб Вільні, дзе іх дзесяткі» [5].

Моўная праблема даволі шматгранная. Галоўная яе асаблівасць ў тым, што яна не можа быць проста культуралагічнай. Гэты аспект носіць яшчэ і вострае палітычнае адценне, паколькі нацыянальная палітыка трымаецца на рэальным стане мовы ў краіне. Заклікі развіваць нацыянальную школу, традыцыі, культуру і літаратуру нельга адносіць толькі да культурна-асветніцкага накірунку дзейнасці беларускіх выданняў. Сэнс амаль дзесяцігадовай працы па адраджэнню Беларусі быў вопытам будаўніцтва новай дзяржавы.

Законным правам народа з'яўляецца права размаўляць і вучыцца на роднай мове. Сапраўды, патрэбнасць свядомага нацыянальнага жыцця выцякае не толькі з самога факту жыццядзейнасці чалавека, яго бытавога ўкладу, якое, урэшце рэшт, ажыццяўляецца па законах прыроды. Тут вельмі важна яшчэ, каб жыццёвы ўклад адпавядаў дастойным чалавечым умовам існавання ўвогуле. Толькі ў гэтым выпадку нацыя будзе лічыцца раўнапраўнай побач з іншымі народамі свету. У першым нумары «Наша ніва» адзначыла: «Мы са свайго боку будзем старацца, каб усе беларусы, што не ведаюць, хто яны ёсць, — зразумелі, што яны беларусы і людзі, каб пазналі свае правы і памагалі нам у нашай рабоце» [6].

Шлях адукацыі прывядзе народ да нацыянальнага адраджэння, аднак мова ніколі не стане набыткам нацыі, калі не зойме належнага месца ў дзяржаўнай палітыцы. Таму нельга разглядаць асобна пытанні мовы, асветы народа і дзяржаўнага будаўніцтва. З першых сваіх нумароў аб гэтым загаварыла «Наша ніва», побач з ёй «Bielarus», «Дзянніца», «Маладая Беларусь», «Раніца», нарэшце «Номан» і іншыя выданні. Беларуская мова павінна была заняць належнае месца ў народнай школе, бо ад гэтага ў вялікай ступені залежыць будучыня цэлага народа. Не аднаму пакаленню беларусаў насаджаліся чужыя звычаі і традыцыі. Такая палітыка дала свой плён — маладыя людзі пачалі цурацца сваіх каранёў або проста не задумваліся над будучыняй. У звароце «Да вясковай моладзі беларускай» «Лучынка» пісала: «Не хапае табе толькі навукі: навукі свабоднай, навукі зразумелай, навукі ў тваёй роднай беларускай мове, каторая табе паказала б, раз'ясніла б, хто ты такая, беларуская моладзь, да якога ты належыш народу і краю» [7].

Беларуская студэнцкая моладзь ў Пецярбургу прапаноўвала свой план мерапрыемстваў па адраджэнню. У адзіным нумары часопіса «Раніца», які быў падрыхтаваны ў чэрвені 1914 г., змешчаны артыкул «Праца і навука. Што нам рабіць на Беларусі», у якім моладзь прадстаўляла бачанне праблемы нацыянальнага адраджэння. Неабходна было пашыраць асвету сярод простых людзей, выдаваць беларускія кнігі і газеты; гутарыць з сялянамі, запэўніваць іх, што інтэлігенцыя працуе дзеля іх карысці; важна вывучаць беларускі край, збіраць і захоўваць яго каштоўнасці. Гэта тая невялікая частка працы, якая дапамагала маладым людзям падрыхтавацца да будучай грамадскай дзейнасці.

Нават у перыяд спаду рэвалюцыі і жорсткай рэакцыі пытанне аб нацыянальнай школе не губляла сваёй вагі. У 1910 г. на адным з пасяджэнняў Дзяржаўная дума разглядала справу аб народнай школе. «Наша ніва» змясціла матэрыял, дзе закранула вельмі важны аспект праблемы: месца нацыянальнай школы ў вялікай шматнацыянальнай дзяржаве. Рэдакцыя сцвярджала, што калі ў адной дзяржаве, апрача наймацнейшага і найвялікшага народа-гаспадара, ёсць яшчэ і другія нацыі, то для іх першаснае значэнне набывае менавіта «нацыянальная» школа, а не «дзяржаўная», якая служыць інтарэсам урада. Рэдакцыя асуджала палітыку ўрада ў галіне адукацыі: «Мудра пастаўленая «дзяржаўная» школа... не ўбівае ў чалавека, дзіця, быццам ён рускі, калі ён татарын, жyd, паляк... ці беларус, яна шануе кожную нацыю, кожную мову...» [8].

Побач з дзяржаўнай і палітычнай значнасцю моўна-адукацыйнай праблемы беларускія выданні звярталі шмат увагі і на яе другі бок — маральна-этычны. Як правільна выхаваць дзіця, каб яно потым не цуралася сваіх бацькоў, шанавала родных карані, ніколі не адрывалася ад зямлі, што яго ўзгадвала? У 1911 г. «Наша ніва» надрукавала шмат артыкулаў па праблеме выхавання. «А трэба, пакуль дзіця малое, вучыць яго гаварыць роднай мовай, шанаваць гэту мову: трэба перасцерагаць, каб не перакручвалі яе чужымі словамі, трэба, каб маці пела дзецям свае песні простыя, прывучала шанаваць прадзедаўскія абычаі, — тады, як сыноч твой вырасце і пойдзе ў чужыя людзі, нічым з душы яго не выб'юць любові да свайго роднага, і, дзе б ён не быў — хоць за морам, яго заўсёды пацягне сэрца ў свой куток, да сваіх бацькоў» [9]. Асвятленне пытанняў, звязаных з пашырэннем асветы і навукі ў Паўночна-Заходнім краі, будзе няпоўным, калі не сказаць яшчэ пра духоўны аспект. Каталіцкая газета «Bielarus», якая выходзіла ў Вільні на працягу 1913—1915 гг., зрабіла вельмі шмат у гэтым накірунку. Шлях да адраджэння абавязкова праходзіць і праз

маральнае ачышчэнне асобы, ён — у імкненні да ведаў, у любові да людзей, у дабрыні і міласэрнасці. Нацыянальны характар выходзіць не толькі праз традыцыі, здабыткі культуры і літаратуры. Ён выходзіць таксама і праз сцвярджэнне агульначалавечых гуманістычных ідэалаў, якія на працягу многіх стагоддзяў служаць людзям. «Добрым жа беларусам будзе толькі той беларус з цела, хто стараецца шырыць свядомасць і здаровую асвету між ўсімі беларусамі» [10]. Беларусы-праваслаўныя, беларусы-католікі — прыхільнікі нацыянальнага араджэння — служылі адной вялікай справе народнай карысці.

У рэчышчы адукацыйна-выхаваўчых пытанняў востра стала праблема выхавання нацыянальнай інтэлігенцыі. Менавіта ад яе ў будучым і будзе залежаць лёс беларускага адраджэння. Існуючая сістэма расійскіх парадкаў у краіне парадзіла пакаленне, якое забылася пра свой народ, а надзеі на лепшую будучыню звязвала толькі з матэрыяльным дабрабытам або з іншай краінай. Тое, што беларусы апынуліся ў такім становішчы, «заслуга» тых, хто ў свой час ім здрадзіў. «Гляньце на народ, на бацькаўшчыну. Чыімі рукамі прыдушан ён, чыімі рукамі раскрадзена прадзедаўскае слова?», — пісала «Наша ніва» [11]. Карані гэтай праблемы ў выхаванні, у недасканаласці народнай школы ў краі, бо яна паступова пашырала прорву паміж людзьмі, разрыў паміж вяскоўцамі — носьбітамі духоўнай культуры народа, і горадам, які знішчае ў чалавеку памяць, робіць інтэлігента, што выйшаў з народа, раўнадушным да бацькаўшчыны. «Калі горад не будзе забіваць ў душы гэтай моладзі таго, чым яна звязана з вёскай: любові да ўсяго роднага, — тады і народныя інтэлігенты поўнымі жменямі панясучь зярняты культуры ў вёску, а яны тамака паўсходзяць і ўзгадуюцца тысячы карысных і свядомых працаўнікоў на карысць нашага народа» [12].

Беларускія публіцысты слухна адзначалі, што развіццё асветы і адукацыі ў беларускім краі ідзе ў няправільным накірунку. Ажыццяўляўся пошук прычын. Яны — ў сістэме парадкаў, якія ўсталяваліся, у той абыякавасці, быццам бы нежаданні беларусаў узняць галаву і сказаць сваё важнае слова, у нізкім узроўні нацыянальнай свядомасці. Гэта была не проста адзнака часу, вынік пэўных гістарычных абставін, а вялікая загана, папрок народу, які не жадае змагацца за лепшае жыццё. Так, газета «Bielarus» бачыла недахопы беларускай адукацыі ў кепскім выхаванні дзяцей, у неразуменні народа сутнасці нацыянальнага слова, і нарэшце, у «нейкай дзіўнай устыдлівасці» сваёй прыналежнасці. У артыкуле «Кірунак нашай адукацыі» газета пісала: «Устыд свайго народу робіць часта з нас пасмешышча ў вачах нашых суседзяў» [13].

Праблема асветы і адукацыі ў Беларусі з пачатку XX стагоддзя набывала вострае палітычнае значэнне. У публіцыстычных матэрыялах настойліва падкрэслівалася, што магутнасць дзяржавы ў многім залежыць ад колькасці ў ёй адукаваных людзей, а спачатку проста пісьменных. У 1913 г. газета «Bielarus» пісала: «І гасударству справа нашага адраджэння ні на макавае зерне зашкодзіць не магла, бо вядома, што чым больш будзе ў гасударстве разумных ды вучоных людзей, тым большы ў ім будзе парадак, тым яно будзе мацнейшае» [14].

Узровень жа пісьменнасці ў Паўночна-Заходнім краі ў гэты час быў даволі высокі, у параўнанні з сярэднім паказчыкам па Расійскай імперыі (32 % супраць 28,4 %).

Такім чынам, публіцыстыка разглядаемага перыяду не праводзіла мяжы паміж пытаннямі мовы, адукацыі і выхавання. На першае месца ў справе нацыянальнага адраджэння выходзіў усё ж моўны аспект. Публіцысты добра разумелі і імкнуліся давесці да ўсяго народа тое, што без захавання нацыянальнай мовы, надання ёй належных правоў у краіне, не можа быць самастойнага народа, незалежнай дзяржавы.

Другім важным накірункам развіцця дзяржавы з'яўляецца эканамічны. Публіцысты неаднаразова падкрэслівалі, што будучае краю ў многім залежыць і ад магчымасці развіваць уласную гаспадарку, што ўлічвала б спецыфіку дзяржавы і абавязкова забяспечвала б яе жыхарам нармальныя ўмовы існавання.

Узровень сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі ў пачатку XX стагоддзя быў не такім ужо і нізкім (у параўнанні з іншымі рэгіёнамі Расіі), каб поўнаццю адмовіцца ад яе пераўладкавання. Было зразумела, што народ жыў у вельмі цяжкіх умовах, аднак ён не развучыўся працаваць, а значыць, — не згубіў здольнасці падняцца.

Разважаючы аб будучыні Беларусі, «Наша ніва» пісала аб неабходнасці адраджэння эканомікі: «Трэба яшчэ, каб мелі што есці, каб мелі не толькі чорны хлеб і бульбу»... [15]. Публіцысты настойліва сцвярджалі, што без моцнай гаспадарчай асновы беларуская справа загіне.

У перыядычных выданнях гэтага часу падобных матэрыялаў не так ужо і шмат у параўнанні з публікацыямі культурна-асветніцкага і палітычнага характару. Магчыма, недапрацоўкай беларускіх публіцыстаў было ўжо тое, што на першы план усё ж выходзіла культуралагічная работа. «Наша ніва», напрыклад, неаднаразова падкрэслівала, што яе задачы выключна культурна-асветніцкія. А паколькі гэта выданне з'явілася цэнтрам ўсёй нацыянальнай работы, то гэты накірунак падхапілі прак-

тычна ўсё існуючыя ў гэты час беларускія газеты. Публіцысты лічылі, што супольная грамадская праца дзеля агульнай карысці — вось школа, каторая навучыць народ, як стварыць сабе лепшае жыццё, як вызваліцца ад адвечнай бяды і збудаваць моцны эканамічны фундамент.

Сама ж рэдакцыя «Нашай нівы» ў 1912 г. наладзіла выпуск першага беларускага месячніка сельскай гаспадаркі пад назвай «Саха». У адной са сваіх кніжак выдаўцы пісалі: «Паколькі Беларусь — краіна сельскай гаспадаркі, то вельмі важна ўмець апрацоўваць зямлю, каб потым яна давала немалы прыбытак. Асвета сельскага гаспадара — задача не менш важная, чым асвета навуковая, паколькі сельская гаспадарка — гэта частка нашай эканомікі, хлеб, якім кормяцца ўсе» [16].

З самага пачатку выхаду часопіс карыстаўся попытам. Больш таго, гэтае выданне было прызнана. Так, на сельскагаспадарчай выставе ў Вільні ў лютым 1913 г. «Саха» за матэрыялы аб насенні атрымала сярэбраны медаль.

Акрамя парад па вядзенню гаспадаркі, часопіс друкаваў шмат артыкулаў, у якіх імкнуўся растлумачыць селяніну-працаўніку, што яго будучыня не толькі ў цяжкой працы, да якой яму не прывыкаць, а перш за ўсё, у працы разумнай, у працы на сваю карысць. Неабходна было запэўніць чалавека ў тым, што яго намаганні павінны прыносіць вынік. «Дрэнная ўжо тая работа, калі яе сам работнік не цэніць і не спадзяецца атрымаць за яе добрай зарплаты. А чаму так? Бо не мае ўпэўненасці, што работу гэту ён добра зрабіў» [17].

Спрадвеку склалася так, што праца на зямлі стала для беларуса яго цяжкай доляй. Яна прыгнятала чалавека, пакідаючы яго цёмным і забітым. Наколькі гэта было важна — навучыць селяніна адчуваць сябе паўнацэнным гаспадаром, дапамагчы зразумець, што на яго працы трымаецца свет. Выдаўцы «Сахі» падкрэслівалі: «Рэдакцыя моцна верыць у добрую будучыню нашага з веку жывучага з сахі краю. Усё нашае багацце — гэта нівы. Няма мацней чалавека, як араты і касец, няма вышэй чына — як земляроб» [18]. Заклік да абуджэння нацыянальнай самасвядомасці гучаў зноў і зноў.

«Наша ніва» пасля выхаду «Сахі» не спыніла публікацыі матэрыялаў на сельскагаспадарчую тэму. Многія былі прысвечаны таксама асветленню праблем эканамічнага развіцця краю. У 1913 г. газета надрукавала артыкул «Што трэба рабіць?», у якім адзначыла, што за сем гадоў рэдакцыя выпрацавала ўласную праграму работы па адраджэнню, якая павінна весціся ў 2-х напрамках — праз пашырэнне асветы і развіццё эканомікі.

У адносінах да другога газета прапаноўвала чытачам наступнае: вучыць задавальняць патрэбы сваімі сіламі; развіваць сельскагаспадарчую, зямельную ўласнасць; адкрываць хаўрусы, суполкі — крэдытныя, гандлёвыя; арганізоўваць сельскагаспадарчыя школы, выставы; дапамагаць кааперацыі, развіццю гаспадаркі, хатняга рамяства; паляпшаць варункі працы; дапамагаць упарадкоўваць справы, звязаныя з міграцыяй [19]. Гэтыя прапановы павінны былі, на думку рэдакцыі, стаць сваеасаблівай праграмай дзеянняў для ўрада краіны.

Г. Гарэцкі ў кнізе «Народны прыбытак Беларусі» аспрэчваў устойлівае меркаванне аб нізкім узроўні развіцця эканомікі Паўночна-Заходняга краю ў пачатку XX ст. У шэрагу сваіх публікацый беларускія выданні пацвярджалі вывады вучонага. У артыкуле «Колькі слоў з дарогі па Беларусі» А. Уласаў пісаў, што ў сялянскае жыццё прыходзілі перамены, эканоміка краю развівалася: «Культура эканамічная шыбка расце, сотні вёсак разышліся на хутары; у Навагрудскім павеце, напрыклад, каля 1000 хутароў; мне самі хутаране казалі, што і за 500 рублёў на шнуры не вернуцца, тут зямля дайшла да 700 рублёў дзесяціна, і гаспадарка стаіць высока, праз станцыі Навагрудак, Баранавічы, Ляхавічы вывозіцца каля 400 тысяч пудоў збожжа» [20].

У матэрыяле «У чым багацце нашага краю» выказваецца думка, што беларусы ў стане наладзіць у сябе нармальнае гаспадаранне па ўсіх законах рынку: «Натуральнага багацця ў нас не так і многа. Збожжа ўсялякага маем крыху болей за тое, што нам самім патрэбна, і хаця прадаём шмат зерня, за тое са стараны прывозяць да нас ужо гатовую муку: мукамольны промысел у нас слаба стаіць. За апошнія гады, праўда, з Беларусі было вывезена багата лесу, але як лясная гаспадарка ў нас вядзецца дрэнна, дык і гандаль лесам ідзе не так ўжо бойка. Вось гэта і ёсць галоўнае наша багацце, не лічачы менш важных тавараў» [21].

Нашаніўцы ўносілі таксама канкрэтныя прапановы па паляпшэнню ўмоў гаспадарання. Для таго, каб край эканамічна развіваўся, неабходна пашыраць фабрычную вытворчасць у краіне. Гэта з'эканоміць грошы, а па-другое, вырашыць праблему беспрацоўя: «І ўсё ж такі тое, што дае нам зямля, магло б даць нашаму краю аграмадныя грошы, каб з «сырога» матэрыялу мы на сваіх фабрыках і заводах выраблялі тыя тавары, якія цяпер прывозяць да нас з другіх краёў (напрыклад, мука, драўляныя вырабы, вырабы са скуры і г. д.)... Выходзіць, што на 180 квадратных вёрст у Беларусі ёсць толькі адна фабрыка і на тысячу жыхароў заробатак у іх могуць знайсці толькі... 4 душы» [22]. Такім чынам, шлях выхаду з эканамічнага крызісу публіцысты бачылі ў наладжванні ўсіх форм вытворчасці.

Аб эканамічных праблемах пісалі практычна ўсе беларускія газеты і часопісы разглядаемага перыяду. Спецыяльныя статыстычныя дадзеныя змяшчалі календары «Нашай нівы», маладзёжныя выданні таксама выказвалі свой погляд на праблему (артыкул «Даўнейшая натуральная гаспадарка і царства рубля» [22]); рэдакцыя каталіцкай газеты «Bielarus» бачыла будучае свайго народа ў эканамічна незалежнай краіне. Першынясто ж у гэтым, несумненна, належала «Нашай ніве».

Нягледзячы на ажыццяўляемую працу па эканамічнаму і духоўнаму адраджэнню, у пачатку XX ст. Беларусь знаходзілася ў складаных сацыяльна-палітычных умовах. Па-першае, дзяржава не мела нават назвы і афіцыйна была пазначана як Паўночна-Заходні край. З пункту гледжання дня сённяшняга, адсутнічалі самыя мізэрныя рысы яе як этнічнай адзінкі. Больш таго, у адносінах да нашай краіны не існавала і спецыяльных законаў, што б вызначалі яе як нацыянальны рэгіён з асобным прававым становішчам. Сёння гісторыкі ўказваюць на тое, што «кансалідацыя беларускай нацыі не падмацоўвалася згуртаваннем у межах нацыянальнай дзяржавы», вельмі часта з парушэннем нацыянальных правоў сутыкаліся тыя, хто быў непасрэдна звязаны са сферай духоўнага жыцця.

У час нарастання сацыяльных, палітычных, эканамічных супярэчнасцей, супрацьстаяння розных партый, кожная з якіх ставіла перад сабой задачу перабудовы грамадскага ладу, паступова выкрystalізавалася праблема незалежнасці Беларусі. Перыяд рэвалюцыйных зрухаў, з аднаго боку, заўсёды параджае ў народзе пачуццё страху, няўпэўненасці ў сваіх сілах, у сваёй будучыні, а з другога — выклікае да жыцця самыя прагрэсіўныя памкненні, сутнасць якіх у большасці сваёй часта звязана з этнічнымі, нацыянальнымі, рэлігійнымі поглядамі. Паступова людзі пачыналі разумець, што рэалізаваць задуманае, сцвердзіць нарэшце сябе як асобную нацыю яны змогуць толькі ва ўласным доме, у сваёй дзяржаве.

З часоў Вялікага княства Літоўскага Беларусь не мела дзяржаўнай самастойнасці. У розныя перыяды гісторыі пад уплывам пэўных падзей народ зноў і зноў губляў магчымасць стварыць самастойную дзяржаву. Нестабільнасць расійскай палітыкі ў пачатку XX стагоддзя спрыяла ажыццяўленню гэтай задумы. Рэвалюцыя 1905 г. аслабіла дзяржаўную сістэму кіравання. Нягледзячы на тое, што ўрад прадпрымаў шэраг мер, каб захаваць уладу, было зразумела, што да старых прынцыпаў жыццядзейнасці Расійская імперыя не зможа вярнуцца. Пазней гісторыя пацвердзіла гэта меркаванне. Рэакцыйная палітыка міжрэвалюцыйнага перыяду была

апошнім праяўленнем улады напярэдадні вялікіх змен. Падзеі першай сусветнай вайны канчаткова разбурылі апоры царызму.

Складанасць і асаблівасць палітычных умоў таго часу ў Паўночна-Заходнім краі заключалася ў тым, што неабходна было пачынаць стварэнне абсалютна новай дзяржавы і пачынаць амаль на пустым месцы. Грамадскія сілы, якія павінны былі ажыццяўляць гэтую работу, былі вельмі слабыя, а нацыянальная інтэлігенцыя толькі пачынала фарміравацца. У самым пачатку было шмат доказаў, што ў такіх умовах беларусы наўрад ці змогуць скарыстаць свой шанец.

Сёння грамадству зразумела, што адраджэнне нацыянальнай мовы, стварэнне беларускай школы — гэта праца не аднаго дня. Не выключаю, не аднаго пакалення. Аднак важнасць і сіла тых духоўных змен, якія пачыналі ажыццяўляцца на Беларусі ў пачатку XX стагоддзя, заключалася ва ўсведамленні, што беларускую нацыянальную справу неабходна абавязкова пачынаць. Гэта і стала першым крокам да выхавання свядомасці народа, стварэння ўласнай нацыянальнай ідэалогіі. Культурнае адраджэнне, задачу якога ставілі на першае месца прадстаўнікі беларускага руху, паступова выходзіла за межы культуралагічных праблем і становілася часткай ідэалогіі. У сувязі з гэтым «Наша ніва» пісала: «Еўрапейская культура, паўшы на нацыянальную глебу, выяўляе асаблівасці нацыі, яе характар і псіхалогію. Гэты асобны характар і псіхалогія ствараюць нацыянальную ідэалогію» [23].

Ідэя нацыянальнага адраджэння ўзнікла ў выніку росту нацыянальнай свядомасці. Неабходнасць яе была запатрабавана самім часам — важна было знайсці шляхі выратавання свету і чалавека ад пагрозы катастрофы і духоўнага тупіка, аб'яднаць народ, гарантаваць яго далейшае існаванне і развіццё. Паступова нацыянальная ідэя пачала атаясамлівацца з усвядомленым разуменнем сваеасаблівасці гістарычнага шляху таго ці іншага народа, і, такім чынам, яна выступіла як вызначаная, сфарміраваная нацыянальная свядомасць са сваімі духоўнымі каштоўнасцямі і арыенцірамі.

Заклікі да адраджэння дзяржавы, яе мовы, культуры ў пачатку XX ст. былі ні чым іншым, як праяўленнем нацыянальнай ідэі. Паступова да светаадчування народа, якое сваімі каранямі адыходзіць як у гісторыю, так і ў этнічную культуру, далучаецца яшчэ адзін элемент — ідэалагічны. Светаадчуванне становіцца фактарам грамадскага жыцця і культуры, перарастае ў светапогляд. Адпостраваннем жа нацыянальнай ідэалогіі пачатку стагоддзя стала публіцыстыка.

У спрэчках з чарнасоценнымі выданнямі, газетамі і часопісамі ліберальна-буржуазнага і клерыкальнага напрамкаў ідэя беларускага нацыянальнага адраджэння набывала сваю адметнасць, яна была заўважана. У рэшце рэшт, напады на беларускае адраджэнне — гэта было адно з праяўленняў страху перад моцнай ідэалогіяй, сіла якой заключалася перш за ўсё ў прывязанасці да сваіх нацыянальных каранёў, традыцый, да мовы, культуры свайго народа.

Беларускае нацыянальнае адраджэнне не ставіла перад сабой неажыццявімых мэтаў. Духоўныя пошукі пісьменнікаў і публіцыстаў мелі рэальнае паходжанне і прызначэнне, народнае светаадчуванне стала асновай адраджэння. Яно не было адчуваннем слабай нацыі, паколькі змагло запоўніць сабой абсалютна ўсю ідэалагічную прастору на тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю.

Развіваць нацыянальную культуру, атрымліваць адукацыю на роднай мове, удасканальваць эканоміку, рэалізоўваць свае палітычныя правы беларускі народ зможа тады, калі будзе мець уласную дзяржаўнасць. Нацыянальны перыядычны друк распрацоўваў праграму перспектывага будаўніцтва сваёй краіны. Асноўны змест публіцыстычных выступленняў супадаў з праграмнымі палажэннямі БСГ, пад кіраўніцтвам якой у дадзены перыяд ажыццяўляўся нацыянальны рух.

Не адразу грамадская думка прыйшла да ўсведамлення неабходнасці ўсталявання суверэнітэту. Доўга распрацоўвалася ідэя заснавання нацыянальнай школы, адкрыцця нацыянальнага ўніверсітэта, арганізацыі навучання дзяцей на беларускай мове; правы беларускай мовы адстойваліся ў касцёле; шмат матэрыялаў прысвячалася становішчу, жыццю і працы сельскіх гаспадароў. Побач з гэтым існавала надзея заваяваць пэўную колькасць месцаў у Дзяржаўнай думе, паслаць туды дэпутатаў «з народа», якія будуць змагацца за правы беларусаў.

Паступова нарастаючы эканамічны крызіс у Еўропе, пагроза сусветнай вайны, далейшае нагнятанне рэакцыі ў Расіі значна паўплывалі на нацыянальную думку. Рэчаіснасць патрабавала рашучых меркаванняў і дзеянняў. Змест беларускай публіцыстыкі змяняўся.

Больш настойлівымі зрабіліся заклікі да адраджэння, абуджэння нацыянальнай свядомасці, вяртання пачуцця нацыянальнай годнасці. У чарговай палеміцы з чарнасоценнай «Белорусской жизнью» у 1911 г. «Наша ніва» пісала: «Белорусская жизнь» думае іначай: досыць у беларусаў адабраць іх родную мову і прышчапіць расійскую, і тады «славянские ручьи сольются в русском море»... Толькі страшэнная пагарда да людскай душы можа дыктаваць фор-

мулу: забудзь, народ, аб сабе, забудзь аб сваёй веры, мове, красе, забудзь песні свае і замяні сваю душу на чужую душу!» [24].

Адным з першых сур'ёзных крокаў сталі выступленні газет у абарону правоў беларусаў. Больш таго, з самага пачатку пазіцыя выданняў у гэтым напрамку была пазбаўлена нацыяналістычнага ці шавіністычнага ўхілу. Публіцысты заявілі, што будуць цвёрда прытрымлівацца сваіх перакананняў, не выступаючы супраць іншых народаў, калі толькі тыя не стануць пасягаць на незалежнасць краіны. «Мець нянавісць да палякаў за тое, што яны палякі, да рускіх за тое, што яны рускія, можа толькі ці хворы на розум чалавек, ці той, у каго мазгі моцна засораны фальшывым патрыятызмам» [25].

З гэтага часу ў беларускім перыядычным друку ўсё часцей з'яўлялася паняцце «нацыянальная ідэя», гучалі разважанні аб тым, ці варта нам, беларусам, развіваць сваю культуру, ці лепш засвоіць здабыткі расійскай або польскай. І ўвогуле, ці маем мы права быць беларусамі. Пад такой назвай у 1912 г. «Наша ніва» у некалькіх нумарах змясціла матэрыял, у якім прапаноўвала ўласнае бачанне сутнасці нацыянальнай ідэі (дарэчы, спасылаючыся на працы вядомых расійскіх вучоных), у рэшце рэшт, яе неабходнасці для развіцця любога народа, не толькі беларускага: «У гэтым сталецці мы бачым, як нацыянальная ідэя пачынае развівацца з небывалай сілай і пачынае шырыцца між новымі і новымі народамі... У гэтым сталецці тая ідэя даходзіць бадай што да найбольшага пункту свайго развіцця, — і пачне, як і кожная лепшая думка пры злучэнні з жыццём, сходзіць на благія сцежкі і рабіцца ўжо шкоднай не толькі для развіцця духоўнай культуры, поглядаў, але і для складанага жыцця паміж людзьмі розных народаў, што жывуць і працуюць побач» [26].

Беларускія друкаваныя выданні змясцілі шмат матэрыялаў, у якіх даказвалася, што рост агульнага ўзроўню самасвядомасці нацыі адбываецца толькі праз развіццё яе асаблівасцей, а не праз іх знішчэнне. У працэсе асіміляцыі, калі чужыя традыцыі насаджаюцца гвалтам, не можа быць свабоднага развіцця і ўзаемапрапранікнення. Культура больш моцнага народа знішчыць культуру народа меншага і слабейшага. Развіваць яе, выяўляць свае творчыя здольнасці кожная нацыя можа толькі тады, калі атрымае ці заважо на гэта права. У пацвярджэнне гэтых меркаванняў «Наша ніва» пісала: «Беларусь, калі жыла сваім асобным культурным жыццём, была дужа культурнай. Калі ж толькі пачала асімілявацца беларуская інтэлігенцыя, «вярхі народу», — край пачаў з кожным годам усё падаць і падаць... Цёмны, забіты, загнаны народ загубіў не толькі пачуццё сваёй

грамадзянска-палітычнай вартасці, сваёй асобнасці, але і пачуццё чалавечай вартасці» [27].

Беларуская публіцыстыка пачатку XX ст. рабіла шмат і для справы інтэрнацыяналізацыі айчынай культуры. Імкненне беларусаў знайсці сваё месца ў сусветным культурным і гістарычным працэсе прыводзіла да пашырэння беларускага руху. У 1909 г. «Наша ніва» надрукавала артыкул «Беларусы і нацыянальнае адраджэнне», аўтарам якога быў вядомы ўкраінскі вучоны і грамадскі дзеяч Д. Дарашэнка. Ён пісаў: «Беларускі нацыянальны рух яшчэ надта малады. Якая будзе яго далейшая доля, залежыць ад таго, ці знойдзецца ў беларусаў досыць сілы, каб перамагчы ўсе перашкоды... Але той водгук, які здабыло сабе першае друкаванае слова ў народных масах, можа служыць добрым знакам для ўсяго беларускага руху, які ідзе ўперад пад штандарам шчырага дэмакратызму і думак аб шырокім вызваленні» [28]. У прадмове да публікацыі рэдакцыя адзначыла, што паступова беларуская нацыянальная справа пачынае шырыцца, ёю цікавяцца суседнія народы, а значыць, ёсць надзея на паспяховае завяршэнне.

Нагледзячы на пэўную актывізацыю нацыянальнага руху, ідэалагічны націск з боку ўрадавых чарнасоценных выданняў не змог не паўплываць на змест публіцыстыкі. Прысутнасць матываў сумнення, няўпэўненасці ва ўласных сілах — гэта адна з яе асаблівасцей. Пастаянная барацьба за выжыванне, складаныя гістарычныя і сацыяльна-палітычныя ўмовы прытупілі ў народзе пачуццё ўласнай годнасці, веру ў свае сілы.

У 1913 г. «Наша ніва» змясціла матэрыял пад назвай «Нашы цэннасці». Аўтар (пад красамоўным псеўданімам «Лішні») імкнуўся разабрацца, якія на той час беларусы мелі каштоўнасці, а значыць, — і шанцы называцца нацыяй. У іх не было матэрыяльных набыткаў, уласнай царквы, але без гэтага народ можа існаваць. Важней тое, што беларусы захавалі сваю мову, праз якую выходзіла пачуццё нацыянальнага адзінства; уклад жыцця; сваю гісторыю, нават беларускую дзяржаўнасць; няхай і слабыя, але ў народа захаваліся нацыянальныя традыцыі, а побач з імі і агульначалавечыя ідэалы. Бяда ў тым, што не навучыліся беларусы ўсім гэтым як след распараджацца, цаніць усё гэта: «І выходзіць, што мы маем цэла (народ з інстытуцыйнымі цэннасцямі), але гэтае цэла, каб ажывіць, патрэбен жывы дух, патрэбны ідэалы паўнацэнныя, усясветныя, прапушчаныя праз нашу нацыянальную прызму. Каб заваяваць месца ў агульналюдскай культуры, мы павінны не толькі браць з агульналюдскай скарбніцы, але і класці ў яе раўнацэннае» [29].

Няпростым для беларусаў на той час было паверыць у свае сілы. Вельмі доўга прыйшлося тлумачыць людзям, што яны маюць абсалютна ўсё, каб жыць паўнацэнна. У 1914 г. газета «Bielarus» пісала: «Кожнаму народу, каб быць народам, трэба мець сваю гісторыю, сваю мову і свой асобны нацыянальны характар, — а гэта ўсё беларускі народ мае, значыць, ён — народ» — І далей аўтар гаворыць самае галоўнае — тое, дзе ля чаго і ажыццяўляецца ў краі нацыянальная работа. — «А калі народ той мае свой асобны, нацыянальны характар, то і развіццё яго павінна быць асобнае, асобнае ад развіцця другіх народаў, бо павінна абапірацца на яго адметны нацыянальны характар» [30].

Развіццё народаў, як сведчыць гісторыя, адбываецца толькі на ніве нацыянальнай свядомасці. З самага пачатку сваёй дзейнасці рэдакцыі беларускіх выданняў быццам бы і разумелі гэта палажэнне, і прыкладалі нямала намаганняў, каб рухаць наперад гэту справу. Аднак сумненняў было нямала, і яны зноў і зноў з'яўляліся на старонках газет: «Мы не ведаем, як і куды ісці, што ўзяць на дарогу са скарбаў сваіх... Мы можам. Мы павінны быць прарокамі, апосталамі новага жыцця, але пакуль што яшчэ не зрабіліся імі» [31].

Спрабуючы вызначыць асноўныя накірункі развіцця беларускай публіцыстыкі ў пачатку XX ст., нельга не прыняць да ўвагі адну яе асаблівасць: беларуская інтэлігенцыя і нацыянальны рух не імкнуліся ў сваёй рабоце да распрацоўкі тэорыі абсалютнага суверэнітэту Беларусі. Яны марылі пра культурна-нацыянальную аўтаномію краю ў межах Расіі. Па гэтай прычыне большасць публіцыстычных выступленняў схілялася ў бок культурна-асветніцкай працы, а не палітычнай. Пераважала думка, што найлягчэйшай і канчатковай дарогай да самарэалізацыі, да культурнага жыцця было развіццё нацыянальнай душы, нацыянальнай культуры.

Прыступаючы да работы над чарговым матэрыялам, аўтары, магчыма, нават і падсвядома рабілі вывады аб тым, што ўся нацыянальная праца марная, калі яна не будзе накіравана на змаганне за поўную незалежнасць Беларусі. І гэта меркаванне гучала практычна ў кожным нумары газеты ці часопіса.

У 10-х гадах XX стагоддзя нацыянальны рух паступова выходзіў за межы нашага краю. Беларускім адраджэннем зацікавіліся іншыя народы. Гэта справа віталася, прымалася большасцю прагрэсіўнай грамадскасці. З'явілася рэальная надзея на будучыню. З гэтай нагоды ў 1913 г. «Наша ніва» пісала: «Цяпер Еўропай і ўсім адукаваным светам народ наш прызнаны за народ асобны, самабытны ў славянскай сям'і. На прызнанне нас асобнай нацыяй мы маем усе вартасці: гісторыю, мову, «обычаі»... — Далей рэдакцыя з гонарам падк-

рэслівала — «Цяпер ужо мы маем 4 часопісы: 2 газеты, 1 месячнік і 1 навуковы літаратурны штукарны альманах, і апроч гэтага выходзяць друкам літаратурныя творы лепшых аўтараў» [32].

Культурна-асветніцкая праца, якую вялі дзеячы беларускага руху, дала свае вынікі. Нацыянальная прэса, нацыянальная літаратура — гэта значныя заваёвы народа на ніве нацыянальнага адраджэння. Дзеячы БСГ знаёмілі сусветную грамадскасць з асаблівасцямі беларускага пытання. Так, аб беларускай справе пачулі яшчэ ў 1905 г. на міжнароднай канферэнцыі сацыялістычных партый у Фінляндыі, на Усерасійскім сялянскім з'ездзе ў 1906 г., праз шэраг публікацый у рускім, польскім, украінскім, літоўскім, чэшскім, нямецкім друку.

Падзеі першай сусветнай вайны паскорылі працэс завяршэння першага этапу беларускага адраджэння. Усеагульны крызіс, паступовы распад царскай імперыі ў выніку ваенных дзеянняў прыкметна ажывілі нацыянальна-дэмакратычны рух, спрыялі яго эвалюцыі ад агульнай ідэі свабоднай Беларусі да яе канкрэтызацыі ў напрамку дзяржаўна-незалежнага самавызначэння.

Падзел тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю на дзве зоны вайсковага супрацьстаяння Расіі і Германіі вымусіў адраджэнскі рух часова арганізацыйна раз'яднацца, ладзіць працу з улікам франтавых абставінаў. Сярод дзеячаў акупаванай немцамі Вільні беларуская нацыянальная ідэя злівалася з ідэяй магчымага ўзнаўлення дзяржаўнай уніі Беларусі і Літвы. Там, у Вільні, на пэўны час закладваўся падмурак нацыянальнай сістэмы асветы (першыя беларускія школы, нацыянальныя курсы, гімназіі ў Вільні, Свіслачы і іншых мястэчках Віленшчыны, Гродзеншчыны, Беласточчыны). У лютым 1916 г. было наладжана выданне газеты «Номан», рэдактарам якой стаў В. Ластоўскі. Ад імя беларускай палітычнай арганізацыі «Сувязь незалежнасці і непадзельнасці Беларусі» на міжнароднай канферэнцыі ў швейцарскай Лазане прагучаў «Мемарандум прадстаўнікоў Беларусі» (1916 г.). У прамове беларускіх дэлегатаў (І. Луцкевіч і В. Ластоўскі) да ўдзельнікаў міжнароднай сустрэчы абгрунтоўваліся правы беларускага народа на незалежнасць і дзяржаўную самастойнасць.

На працягу свайго выхаду газета «Номан» стала ідэйным натхняльнікам беларускага нацыянальнага руху. На яе старонках былі адлюстраваны асноўныя погляды большасці дзеячаў адраджэння, якія ў гэты час якраз і згуртаваліся ў Вільні. Можна выказаць меркаванне, што на старонках гэтага выдання знайшлі лагічнае завяршэнне асноўныя палажэнні ідэі па нацыянальнаму адраджэнню.

У першым нумары, які выйшаў у лютым 1916 г., газета «Номан» прапанавала агляд развіцця беларускага кнігадрукавання і перыядычнага друку ажно з 1491 г. і адзначыла, што першыя важныя крокі да свядомага грамадзянскага жыцця беларусамі былі зроблены разам з выходам газет «Наша доля» і «Наша ніва». Значэнне гэтых выданняў было настолькі вялікім, што чытаць, напрыклад, «Нашу ніву» ў той час забаранялася спецыяльна выдадзенымі цыркулярамі ажно трох міністэрстваў — асветы, унутраных спраў і духоўным ведамствам [33].

Асабліваасці беларускага нацыянальнага руху «Номан» даследаваў у артыкуле «Да адной мэты». Рэдакцыя ўказвала, што беларускі рух у гэты час развіваўся па двух накірунках. Першы ўзначаліла «Наша ніва», а таксама тыя, хто аб’яднаўся вакол яе, — свядомыя сяляне, універсітэцкая моладзь, большая частка інтэлігенцыі. Клерыкальна-каталіцкі напрамак прадстаўлялі выдаўцы газеты «Bielarus». Разважаючы аб мэтах нацыянальнага адраджэння, газета пісала: «Само сабой разумеецца, што кожны з гэтых галоўных накірункаў беларускага руху разглядаў супольную ўсім ідэю адраджэння беларускага народа з іншага боку, іншай сваёй асобнай сцэжкай. І гэты раздзел, гэта дыферэнцыяцыя руху найлепей сведчыць аб яго сіле, найлепей даводзіць, што справа беларуская зрабілася справай усенароднай» [34].

Падзеі першай сусветнай вайны вельмі ўскладнілі палітычную абстаноўку. Нават пагроза паражэння ў вайне не прымусіла ўрады Расіі і Польшчы адмовіцца ад сваіх прэтэнзій на беларускія землі. Нацыянальнае пытанне па-ранейшаму заставалася ў полі іх павышанай цікавасці, прадстаўнікі гэтых краін былі гатовы практычна да ўсяго, каб толькі не дазволіць беларусам адасобіцца. Газета «Номан» пісала: «Расейскі ўрад гатоў мірыцца з палякамі, але за цану смерці беларусаў як асобнага народа» [35].

Голас прыхільнікаў беларускага руху становіўся мацнейшым, больш настойлівым. На гэта было некалькі прычын. Па-першае, тая адносна «свабодная» абстаноўка, якая была створана ва ўмовах нямецкай акупацыі, давала магчымасць працаваць. А па-другое, справа беларускага нацыянальнага адраджэння патрабавала таго, каб была скарыстана любая магчымасць.

Кожная малая нацыя можа ўзняцца толькі тады, калі абапіраецца на трывалую нацыянальную свядомасць і яшчэ, калі ўрадавая сістэма больш моцнай дзяржавы-гаспадыні церпіць крах. У беларусаў быў рэальны шанец, які нельга было ўпусціць. Менавіта гэта імкнулася растлумачыць рэдакцыя «Номана». У новых умовах перад беларускім народам адкрылася дарога да

вызвалення ад панавання суседніх чужых культур: «І мы верым, што ў нашай старонцы хутка ўжо той час настане, калі народ наш вызваліцца з гэтай духоўнай няволі, як вызваліліся ад яе суседнія нам нацыі» [36].

Газета пастаянна напамінала сваім чытачам, што вельмі важна ў цяжкую ваенную гадзіну быць разам і разам дбаць пра будучыню: «Цяпер не час на тое, каб адна нацыя, карыстаючыся выпадковай перавагай, старалася заціснуць, заглушыць голас другой — слабейшай: цяпер павінны мы не сварыцца, а будаваць сабе новую будучыню, каб для ўсіх у нашым краю было месца» [37].

Газета змяшчала матэрыялы, у якіх імкнулася падняць маральны дух беларусаў, указаць на іх лепшыя чалавечыя і нацыянальныя якасці. У № 7 за 1916 г. яна апублікавала артыкул пад назвай «Тутэйшыя». Аўтар даваў падрабязнае тлумачэнне феномену «тутэйшасці» на Беларусі. Распаўсюджанне сярод беларусаў гэтай назвы ні ў якім разе нельга лічыць паказчыкам нізкай духоўнай культуры народа. Яны любяць менавіта свой край, таму і звязваюць сваё месцазнаходжанне толькі з ім. Тутэйшым называе сябе беларус, бо сапраўды ў роднай старонцы ён тутэйшы, а не чужынец. Тутэйшымі называе ён і ўвесь свой край, бо доўгае панаванне чужых не забіла ў ім свядомасці, што тут — не Расія, не Польшча, а «свая ўласная» старана — Беларусь» [38]. Далей аўтар выказваў думку, што, нягледзячы на магутны ўціск суседніх дзяржаў, беларусы не паддаліся поўнай асіміляцыі.

Газета змясціла таксама і шэраг публікацый, якія сваім зместам не маглі быць прыхільна сустрэты большасцю суайчыннікаў. Падзяка нямецкаму ўраду за апеку над беларускім рухам у той час, калі лілася кроў і гінулі тысячы людзей, выглядала як здзек над народам. У № 6 за 1916 год рэдакцыя надрукавала паведамленне аб тым, што фельдмаршал Гідэнбург, галоўнакамандуючы Ўсходнім фронтам, выдаў указ аб адкрыцці школ. Ва ўказе гаварылася, што беларуская мова, як адметная ад расійскай, дапускаецца да ўжытку без ніякіх перашкод. Гэта адна з прычын таго, што выданне так і засталася ў нашай навуковай літаратуры маладаследаваным. Гаварыць пра «Номан» быццам бы саромеліся, лічылі гэта не да месца. Рэдакцыя газеты разам з В. Ластоўскім апынулася сярод «няўгодных». У савецкія часы гістарычная навука асуджала выданне за яго «нацыяналістычныя пазіцыі».

Нягледзячы на няпростую сітуацыю, выкліканую часам вельмі жорсткімі выказваннямі ў свой адрас, рэдакцыя «Номана» здолела захаваць магчымую долю аб'ектыўнасці. Газета была адрасавана народу і імкнулася даказаць

гэта. Людзі стаміліся ад вайны, яны больш не давяралі ўраду, марылі жыць і вучыцца ў свабоднай і незалежнай краіне. Аб гэтым таксама пісаў «Номан»: «Беларуская прэса — гэта не катэдра, з каторай жменя ідэалістаў абвяшчае народу новыя думкі: гэта голас тых мільёнаў гарапашнікаў, каторых заўсёды гналі і ўціскалі, каторых дзяржалі ў цемры і бяспраўнасці, каторымі пагарджалі, над каторымі здэкаваліся і смяяліся» [39].

Менавіта «Номану» было наканавана ў гэты складаны час узначаліць, а потым і завяршыць першы этап вялікай працы па адраджэнню. «Патрэба газеты адчуваецца наймацней тады, калі наступаюць часы важных перамен, калі ідзе справа аб долі народаў. Беларускі край цяпер перажывае якраз такі вялікі гістарычны момант: перад намі адкрываецца шырокі прастор для працы, і ў гэты момант больш, чым калі, патрэбна нам беларуская газета» [40]. Усплеск адраджэнскай актыўнасці, звязаны з дзейнасцю віленскага асяродка нацыянальнай інтэлігенцыі, стаў апошнім напярэдадні лютаўскай і кастрычніцкай рэвалюцый 1917 г.

Выкарыстаўшы адносна спрыяльныя палітычныя ўмовы, лідэры беларускага нацыянальнага руху здолелі зрабіць вельмі шмат для адраджэння сваёй краіны. Рэдакцыя «Номана» імкнулася вярнуць асновы дзяржаўнасці, страчаныя за час панавання ў Беларусі чужынцаў. Выдаўцы газеты яшчэ раз даказалі, што друкаванае слова валодае магутнай сілай, здольнай зрушыць з месца прыгнечаны народ, разбудзіўшы ў ім пачуццё нацыянальнай годнасці, імкненне да адраджэння самасвядомасці, жаданне змагацца за ўсталяванне ў краіне нацыянальнай дзяржаўнасці.

Беларуская публіцыстыка на мяжы дзвюх рэвалюцый адлюстроўвала важнейшыя грамадска-палітычныя працэсы, якія адбываліся ў краіне. Галоўная ўвага нацыянальнага друку была скіравана на развіццё адраджэнскага руху, сутнасць якога заключалася ва ўмацаванні ў Беларусі асноў незалежнай дзяржавы.

Распрацоўваючы тэорыю нацыянальна-культурнай аўтаноміі Беларусі, беларускі легальны друк актыўна змагаўся за вяртанне народу яго законнага права размаўляць і вучыцца на роднай мове. Моўная праблема на старонках газет перастала быць толькі культуралагічнай, а і атрымала вострае палітычнае гучанне.

Шлях да незалежнасці Беларусі ляжаў, на думку публіцыстаў, праз развіццё ўсіх галін гаспадаркі. Гэта павінна было дапамагчы вызваліцца ад палітычнага і эканамічнага ўплыву суседніх дзяржаў — Расіі і Польшчы.

На старонках першых легальных нацыянальных выданняў у пачатку XX ст. ішла распрацоўка тэорыі дзяржаўнага суверэнітэту. Паняцце «на-

цыянальная ідэя» паступова ўваходзіла ва ўжытак і ўключала ў сябе ўсю сукупнасць палажэнняў па нацыянальна-культурнаму і дзяржаўнаму адраджэнню Беларусі, першы этап якога завяршыўся напярэдадні 1917 года.

ЛІТАРАТУРА

1. Наша доля. 1906, № 1.
2. Наша ніва. 1912, № 2.
3. Наша ніва. 1912, № 28–29.
4. Наша ніва. 1912, № 26.
5. Наша ніва. 1912, № 11.
6. Наша ніва. 1906, № 1.
7. Лучынка. 1914, № 2.
8. Наша ніва. 1910, № 44–45.
9. Наша ніва. 1911, № 3.
10. Bielarus. 1914, № 13.
11. Наша ніва. 1913, № 29.
12. Наша ніва. 1911, № 18–19.
13. Bielarus. 1914, № 29–30.
14. Bielarus. 1913, № 29.
15. Наша ніва. 1912, № 2.
16. Саха. 1912, кн.6.
17. Саха. 1913, кн.16.
18. Саха. 1913, кн.16.
19. Наша ніва. 1913, № 2.
20. Наша ніва. 1912 № 38.
21. Наша ніва. 1912, № 2.
22. Лучынка. 1914, № 2.
23. Наша ніва. 1913, № 34.
24. Наша ніва. 1911, № 4.
25. Наша ніва. 1911, № 5.
26. Наша ніва. 1912, № 22.
27. Наша ніва. 1912, № 26.
28. Наша ніва. 1909, № 4.
29. Наша ніва. 1913, № 22.
30. Bielarus. 1914, № 9.
31. Раніца. 1914, № 1.
32. Наша ніва. 1913, № 47.
33. Номан. 1916, № 1.
34. Номан. 1916, № 14.
35. Номан. 1916, № 3.
36. Номан. 1916, № 5.

37. Номан. 1916, № 6.
38. Номан. 1916, № 7.
39. Номан. 1916, № 73.
40. Номан. 1916, № 1.

Ч. С. Кирвель, А. А. Бородин

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

Беларусь вступила в третье тысячелетие как молодое государство, возникшее после распада Советского Союза. Сейчас она решает важнейшую задачу цивилизационного самоопределения и выбора стратегии развития. Это необходимо, чтобы наш народ занял достойное место в мировом сообществе. Мало овладеть опытом государственного строительства других стран, ведь никогда не обгонишь лошадь, держась за ее хвост.

Великим национальным достоянием является исторически сформированная система мировоззренческих ценностей белорусов, регулирующая действия людей, и духовные достижения восточнославянской культуры. Но XXI век требует от стран и народов нестандартных решений. Индустриальная цивилизация уже исчерпала ресурс своего развития, а процессы глобализации не только активизируют экономическое, научно-техническое и организационно политическое взаимодействие государств, но и несут угрозу скрытых форм эксплуатации целых народов и дистанционного воздействия на экономические, политические и социальные процессы отдельных стран.

Как важно в столь сложных условиях найти баланс между традиционными ценностями и инновационными социальными действиями, между национальными интересами и необходимостью сотрудничества с другими странами и народами. Плодотворным в данном случае может быть обращение к творческому наследию белорусской интеллигенции, которая в XIX — начале XX веков стремилась понять и творчески интерпретировать идеи и концепции западноевропейских ученых, философов и деятелей искусства.

Становление идей о движении белорусского общества в будущее

Осмысление места Беларуси в мировом сообществе, ее исторической судьбы и существования в социальном времени началось в 30-е гг. XIX в. Оно происходило в такой духовной ситуации, когда наметилось критическое

переосмысление идей Просвещения. Особенно большой интерес проявляется белорусскими авторами к проблеме сущности западной цивилизации. Анализу подвергаются вопросы о месте и роли в ней человека, о характере социальной жизни людей, о значении разума в постижении и освоении мира. Этому способствовало широкое знакомство интеллектуальной элиты с трудами крупнейших западных философов, социологов, экономистов, правоведов и историков. В частности, переводятся «Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане» Канта, «Идеи к философской истории человечества» Гердера. Становятся известными также труды Гизо, Тьери, Вико, Монтескье, Тюрго, Кондорсе.

Острая полемика по проблемам жизнеустройства общества развернулась на страницах периодической печати. Показательно, что белорусские мыслители стремились не просто понять и объяснить сущность социальных процессов и не просто раскрыть особенности западного социального мира: все это преследовало еще и вторую, не менее значимую, цель — проникнуть в духовный мир собственного народа, постичь его стремления и идеалы, показать, под влиянием чего и как складывается его историческая судьба. Белорусские философы понимают историю как своеобразное зеркало, взглянув в которое, можно увидеть жизнь народа. А сравнительный анализ западной цивилизации и собственного жизнеустройства позволяет лучше понять свое место в мировом историческом процессе и обнаружить специфические особенности национального характера, тот архетип культуры, который определяет отношение людей к самим себе и к внешнему миру и задает вектор активности.

Ведущими доминантами складывающейся парадигмы становятся две идеи — идея развития и идея культуры как особого социально-исторического феномена. Сразу следует отметить, что идея развития разрабатывалась преимущественно в абстрактно-теоретической форме и затрагивала в основном социальные процессы, тогда как идея культуры находила прежде всего художественно-образное воплощение.

Серьезное влияние на формирование представлений о развитии общества оказала ориентация новоевропейской культуры на постоянное обновление фундаментальных оснований бытия цивилизации. Скорее всего, именно этим объясняется пристальный интерес белорусских исследователей к творчеству Гегеля, в трудах которого идея развития представлена наиболее полно и ярко. Поскольку стратегической целью философского анализа было постижение ретроспективы и открытие перспективы белорусского народа, то вполне объясним преобладающий

интерес к историософской концепции выдающегося немецкого мыслителя. В его творчестве привлекало стремление найти надындивидуальные, корнящиеся в духовной культуре регулятивы жизнедеятельности отдельных людей, стран и народов, а вместе с тем открыть универсальные принципы всемирной истории, определяющие движение человечества во времени. Высокую оценку в публикациях получает крупномасштабное видение истории Гегелем, его мысль о наличии общих тенденций в эволюции различных человеческих сообществ, наконец, понимание мировой истории как социального процесса со все более глубоким осознанием людьми степени свободы своих действий.

А. Марцинковский обращает внимание на то место гегелевской теории, где говорится о наличии у каждого народа особого духа, позволяющего ему реализовывать себя как подлинного субъекта всемирной истории. Исследователь увидел здесь возможность применить методологию Гегеля для решения проблемы эволюции славянского мира. Весьма ценно выделение Марцинковским некоторых духовных феноменов, определяющих специфику истории славянских народов. Решающее значение он придает моральным и правовым нормам. Существенно то, что далеко не все исследователи соглашались с абсолютизацией разума, переходящей в его культ, чем отличались философы Просвещения. Так, Г. Ржевусский справедливо утверждает, что духовность отнюдь не сводится к рассудочным действиям. Помимо них имеются еще разные внерациональные способы освоения действительности, например, моральное сознание, волевая устремленность, интуитивное прозрение.

Ржевусский — сторонник органического понимания общества. Он против унификации истории, наиболее сильно выраженной в утверждении Гегеля: «История есть шествие Духа по земле». Всякое общество — целостное образование со своей индивидуальной судьбой, и посему оно самобытно, полагает Ржевусский. С этим тезисом трудно спорить. Особое значение в жизни каждого социального организма он придает интеллектуальной элите, вырабатывающей идеалы, принципы и нормы жизнедеятельности, а также хранящей обычаи и традиции, которые определяют лицо общества.

Ржевусский подчеркивает принципиальное отличие жизнедеятельности общества от функционирования природы. Специфику социальных процессов он видит в способности людей к самоопределению и самоосуществлению. Этот исследователь показывает, что активность людей носит направленный характер. И такое возможно потому, что исторически сформированные и заданные определенной культурой идеалы, принци-

пы и нормы становятся в процессе социализации внутренним достоянием действующих индивидов, позволяя им сформировать более-менее адекватное ситуации отношение к действительности.

Обоснованно критикуя ряд положений гегелевской философии, Ржевусский вместе с тем проходит мимо ее несомненных достоинств. В целом его взгляды можно квалифицировать как исторический консерватизм. Невозможно согласиться с жестким противопоставлением им свободы необходимости, целенаправленности действий людей объективной обусловленности событий. Вызывает возражение и его объяснение классовой структуры общества как вечной формы социальной дифференциации. Такой подход к обществу является вполне очевидным упрощением.

Идея социального развития хорошо прослеживается в сочинениях религиозного философа Флориана Бохвица (1799–1856) «Форма моего мышления», «Мысли о воспитании человека» и др. Бохвиц разделяет идею общественного прогресса, выдвинутую просветителями. Вместе с тем он выступает против упрощенно натуралистического объяснения истории, свойственного многим деятелям той поры. Прогресс человечества, на его взгляд, есть прежде всего развитие духовности, возвышающей и обогащающей личность. Такая позиция делает вполне понятным его отрицательное отношение к атеизму просветителей. Он полагал, что прогресс на безрелигиозной основе превращает его в чисто механический процесс, игнорирующий глубоко интимные, сугубо персональные стороны жизни личности.

Философ стремится к системному осмыслению процесса социальной эволюции. В этих целях он выделяет ряд фундаментальных его сторон и рассматривает существующие между ними связи. Так, Ф. Бохвиц подчеркивает единство в динамике общества материального и духовного уровней бытия, единство обновления социальных структур и преемственности их форм и отношений. Раскрывая общие положения социальной философии, он подкрепляет их ссылками на исторический опыт, свидетельствующий о прогрессивных изменениях в эволюции техники, социальной организации жизни, нравственных отношениях, философских и научных идеях.

Бохвиц отстаивает замечательное по глубине постижения социальной эволюции положение о решающем воздействии на прогресс общества двух видов человеческих действий — внешнепредметных, связанных с созданием все более совершенных орудий труда, и внутрисоциальных, связанных с усложнением межиндивидуальных отношений,

взаимодействием различных коллективных субъектов и отношениями между отдельной личностью и различными социальными системами. Белорусский философ в общих чертах предвосхитил идею, по-настоящему осознанную лишь в конце XX в., что уровень технической деятельности должен быть скоррелирован с уровнем духовных средств регуляции внутрисоциальных отношений. Не потому ли он склонялся к мнению, что устойчивость социального целого напрямую зависит от формы и характера организации общества? Развивая эту мысль, он приходит к убеждению, согласно которому в истории доминирует восходящее развитие. Однако философ допускает, что недостаточная зрелость социальных отношений может приводить к отклонениям от магистральной линии прогресса. А посему возможна задержка в развитии общества или даже его попятное движение.

Религиозный характер философии Бохвица предопределил телеологическое воззрение этого мыслителя на исторический процесс, согласно чему существует конечная цель развития общества — утверждение в отношениях между людьми высших ценностей, реальным воплощением которых признается Бог. Таким образом, эволюции общества придается провиденциальный характер с заранее известным финалом. Надо сказать, что зародившаяся в средние века и впервые четко сформулированная Августином Блаженным провиденциальная идея обрела в новоевропейской культуре вторую жизнь. Ее питательной почвой стала вера в безграничные возможности научной рациональности и основанной на ней технико-технологической деятельности. Наиболее выразительно это проявилось у Гегеля и Маркса. Первый разработал концепцию самодостаточных логических форм, которые определяют в конечном итоге эволюцию общества по пути прогресса. Второй выдвинул положение о естественно-историческом характере развития общества, истоки которого он видел в динамике производительных сил и экономических отношений. Взгляды Бохвица отличаются от представления этих мыслителей явной склонностью к традиционным христианским ценностям. Вместе с тем ему также присущи иллюзии новоевропейского сознания относительно безусловно положительной значимости общественного прогресса, односторонности развития общества, подчинения социальных изменений жесткой закономерности и европоцентристского видения социальной динамики.

Тем временем проникновенная мысль писателей и поэтов через художественное творчество открывает коренящиеся в культуре народа

факторы, определяющие его жизненный путь, и делает их предметом специального анализа. Примечательно, что художественной оценке подвергаются специфические особенности белорусской культуры, независимо от того, на каком языке создается произведение. Данный феномен интересен уже сам по себе — ведь он напрямую затрагивает проблему культурной идентификации личности. Так, А. Мицкевич, который писал польски, относил себя к литвинам — это слово много веков служило самоназванием для западных белорусов. «Литва! Моя отчизна!» — так в «Пане Тадеуше» выражает знаменитый поэт, уроженец Новогрудского края, ставшего в свое время культурным и политическим центром Великого княжества Литовского, свою приверженность родной земле.

В литературном творчестве 30-50-х гг. XIX в. выделяется несколько основополагающих факторов, формирующих культуру народа: уникальная история белорусов, их местопребывание и способ жизнедеятельности — прежде всего характер труда и отдыха, — язык и, наконец, нормы морали. В прошлом при этом обычно затрагиваются судьбоносные для белорусского народа моменты: возникновение ВКЛ, борьба с Тевтонским орденом, отражение шведского нашествия, строительство городов и храмов, верования людей и — что особенно важно — становление и формирование цивилизационных основ жизнеустройства: утверждение элементов государственности, организация экономики, регуляция бытовых отношений и т. п. Все это позволило не просто нарисовать картинки прошлого, но и воссоздать в художественной форме глубокий смысл исторического пути народа.

В отличие от восторжествовавшей на Западе сугубо техногенной парадигмы истории, склоняющейся к философии прямолинейного прогресса, в художественных произведениях белорусских авторов подчеркивается гуманистическая составляющая истории, ее тесная связь с отдельными человеческими судьбами, вследствие чего история приобретает противоречивый, неоднозначный, а порой даже трагический характер. «О, моя дорогая земля, — констатирует В. Дунин-Марцинкевич в эпилоге повести «Люцинка, или Шведы на Литве», — разве мало еще ты познала горя от своих и чужих!» [1, с. 332].

Достаточно очевидно расхождение между двумя компонентами складывающейся парадигмы — идеей развития общества, которая разрабатывалась преимущественно в теоретико-публицистической форме, и идеей культурной составляющей общества, которая находила отражение главным образом в литературно-художественном творчестве. Писателям

в какой-то степени удается преодолеть унифицирующий подход к объяснению исторического процесса, превалирующий в концепции развития, и показать, что всякое самостоятельное общество благодаря присущей ему культуре самобытно. Их преимущество состояло в обращении к эмпирически данным реалиям жизни народа и их мировоззренческом синтезе. Они сумели отыскать целый ряд факторов культуры, придающих жизни смысл и направляющих действия людей. Но им не доставало масштабы обобщений. Впрочем, это и не было их задачей, поскольку входит в сферу духовной деятельности профессиональных философов.

Существенно важной стороной становления и оформления специфических черт культуры народа в белорусской литературе предстает природная среда его обитания и деятельности. Она оценивается как место пребывания людей, образующее набор уникальных естественных предпосылок жизненной активности, от которых во многом зависит тип природопользования, хозяйственный уклад, содержание мироощущения и национальный характер. Непревзойденные строки баллады Мицкевича «Свитязь» прекрасно передают мироощущение белоруса, где восприятие природы органически сливается с переживанием исторических событий, отсчитывающих время жизни народа. В поэмах, балладах, повестях и рассказах белорусских писателей сквозит мысль, что открытость пространств по всем направлениям, активное взаимодействие с соседними народами, весьма устойчивый климат с четко выраженной сменой времен года и циклическим повторением сезонных форм природно-хозяйственных отношений, наличие обширных лесных массивов, густая сеть рек и многочисленные озера в существенной мере повлияли на культуру белоруса, что выражается в таких его типологических чертах, как способность к упорному труду, сочетание индивидуальных и коллективных форм деятельности, веротерпимость и благожелательность, но вместе с тем готовность на самопожертвование в критические для народа моменты истории, благовоющее отношение к природе, святость семейных отношений и пр.

Серьезные успехи были достигнуты литературой в художественно-мировоззренческом осмыслении отдельных универсалий культуры. Первооткрывателем здесь стал Мицкевич, который широко вводит в свое творчество элементы фольклора. Появилась замечательная возможность подвергнуть литературно-философской рефлексии допонятийные пласты культуры, которые в виртуальном состоянии содержатся в языке легенд, преданий, былин и мифов. Обычаи, привычки, обряды и сказания, превращаясь в художественные образы, вдруг обнаруживают скрытый в

них смысл, делают прозрачными и ясными мотивы человеческих поступков. Так удастся постичь спонтанно возникшие и неявно представленные в фольклоре универсалии культуры. Исключительное значение данного открытия состоит в том, что эти универсалии уже на подсознательном уровне во многом определяют строй жизни человеческих сообществ — нормы морали, воспроизводство ценностей, процесс социализации индивидов, отношение к труду, обеспечивающих нас жизненными благами, и досугу, восстанавливающему нашу физическую и психическую энергию. Наряду с Мицкевичем фольклорные сюжеты начинают включать в свои произведения Борщевский и Дунин-Марцинкевич.

Писатели отмечали исключительно большое значение традиций для формирования и сохранения национальной культуры. В этой связи особая роль отводилась прямой передаче опыта от старших поколений к младшим. Вторым каналом трансляции накопленного опыта — и весьма надежным — признавалось просвещение. Ведь отлаженная система образования с книжной культурой перекидывает мостик через поколения, создает условия для непрерывности процесса духовного развития народа. Существенно также то, что появляется возможность осваивать достижения других народов. Таким образом, освоение традиций имеет ряд принципиально важных следствий: включение молодежи в систему культуры, формирование духовных предпосылок для коллективных действий людей, нормативное обеспечение социального единства и пр.

В художественной литературе решительно осуждалось забвение выработанных многовековой практикой народа обычаев, жизненных принципов и социальных норм. Во всем этом не без оснований виделась опасность разрушений культуры и утраты личностью социальной идентичности. Отсюда и требования осторожного подхода к усвоению чужих обычаев и нравов.

Труд рассматривается белорусскими мыслителями как способ существования человека, служащий важнейшим фактором окультуривания жизненного пространства, необходимым условием формирования личности. В «Пане Тадеуше» Мицкевича великолепно показано, как плоды труда превращаются в организованное жизненное пространство, где функционально выделяются жилая зона, производственная сфера и место отдыха.

Высокое значение писатели придают также героизму, направленному на сохранение народа в качестве самобытной культурно-исторической общности. С большой художественной силой создает Дунин-Марцинкевич образ борца за независимость отчизны в стихотворной повести «Люцинка, или Шведы в Литве».

В художественных произведениях того времени просматривается мысль, что сложившиеся социальные отношения далеки от совершенства. Те, кто работает, не всегда и не в полном объеме могут пользоваться плодами своего труда, наблюдается произвол чиновников, резко отличаются возможности у разных слоев населения для приобщения к важнейшим достижениям культуры. Дунин-Марцинкевич высказывает интересную мысль, что социальная дифференциация общества, разное положение в нем отдельных социальных групп, которым присущ свой образ жизни, обуславливают многослойность культуры. В частности, он говорит о народной культуре, носителем которой выступает крестьянство, и культуре дворянской, носителем которой — шляхта. Зримо обозначены им также национально-культурные различия между белорусами и поляками. Фактически речь идет об отдельных субкультурных образованиях.

Заветной мечтой писателя было найти такой способ взаимоотношений между людьми в обществе, который стал бы основой устойчивости социума и обеспечил благоденствие народа. Он полагал, что достичь цели можно через гармонизацию отношений между разными социальными группами. Дунин-Марцинкевич обращает внимание на одну примечательную особенность культуры. Ее суть во взаимном дополнении крестьянских субкультурных особенностей и дворянских. Первые определяют специфику культуры, а вторые задают уровень ее развития. Их единство обеспечивает культурную самобытность общества. Писатель вплотную подошел к проблеме внутрикультурной комплиментарности, которая стала предметом прямого научного исследования только во второй половине XX века.

Итак, поиски новой социально-философской парадигмы привели к разработке на белорусском материале идеи развития общества и к художественному осмыслению культурных предпосылок социально-исторического бытия людей. Уже сама подобная постановка вопросов была шагом к преодолению прежних взглядов на общество как на данную от века коллективную жизнь. Безусловный интерес представляет сравнительный анализ цивилизационных основ западного и белорусского обществ. Важно то, что было выявлено культурное содержание собственно белорусских мифов, обычаев, обрядов, распространенных привычек и укорененных верований. Исследователям удалось показать их мощное воздействие на формирование национального характера и весь уклад жизни народа. Несомненным достижением является и открытие внутренней неоднородности культуры, наличие в ней функционально различных слоев.

Однако исследование проблемы социальной эволюции и анализ культурных оснований жизнедеятельности общества велись обособленно друг от друга. В результате упускалась возможность продуктивного использования идей из смежной области для разработки собственных проблем. Между тем применение знаний о культурно-историческом бытии народа открывает большие перспективы для создания объемной и многомерной концепции социальной эволюции и, наоборот, общие принципы развития общества образуют хорошую методологическую базу для исследования культурного аспекта жизни народа.

**Обоснование ценностно-мировоззренческих взглядов на
социоприродное бытие человека
в белорусской литературе
конца XIX — начала XX веков**

Особое место в истории белорусской философской мысли занимает исследование отношения человека к своему жизненному миру и анализ ценностей, определяющих как индивидуальные судьбы людей, так и судьбу всего народа. Одной из первых начала широко использовать ценностно-мировоззренческие сюжеты в своем творчестве известная писательница Элиза Ожешко (1841–1910). В начале XX века эту традицию продолжают Янка Купала, Якуб Колас и Вацлав Ластовский.

Мировоззрение Ожешко невозможно спутать ни с каким другим. Ее роднит с первопроходцами экзистенциальной философии убеждение, что жизнь есть непосредственно данная человеку реальность, что невозможно полноценное осознание смысла жизни без ее переживания. Вместе с тем творческая индивидуальность писательницы проявляется в многомерном видении человека. Ей не свойственно односторонне пессимистическое понимание личных судеб, которое преобладает в работах экзистенциалистов. Общий пафос ее творчества носит жизнеутверждающий характер. В результате Ожешко удается приблизиться к панорамному изображению внутреннего мира своих героев и соотнести его с природным и социальными мирами. Отрицательные характеристики человеческого существования гродненская писательница дополняет положительными. Поэтому разочарование у нее сменяется верой, а тревога — надеждой.

Ожешко обращает внимание на особое значение для человека рукотворной природы, т. е. преобразованного его усилиями и окультуренного мира. Она подчеркивает, что смысл созданных человеком предметов является многослойным. Помимо своего прямого функционального назна-

чения вещи нередко обладают глубинным смыслом, тесно связанным с судьбами людей, в жизненный поток которых они были вовлечены. Так, усадьба Корчинских («Над Неманом») — это не только жилье и хозяйственные постройки, а еще и знак, указывающий на бег социального времени. Однако наиболее сильное воздействие на людей, по справедливому мнению писательницы, оказывает духовная культура, охватывающая верования и убеждения, знания и умения, жизненные принципы и нормы поведения.

Но ни естественно-природные обстоятельства, ни созданная человеком искусственная среда, ни даже духовно-ментальные факторы не действуют автоматически. Человек для Ожешко есть существо проблематичное: ведь он избирательно относится как к социоприродным условиям, так и к феноменам духовного порядка. Зримым подтверждением этого служит представленный писательницей широкий спектр различных социальных типов, условия жизни которых между тем разнились не очень сильно.

Известная писательница зафиксировала существенную особенность жизни людей, которая состоит в тесной связи переживаний человека с направленной активностью, соединяющей его с природным миром и социальной действительностью. Такой подход позволил осуществить анализ фундаментальных ценностей, определяющих симпатии и антипатии людей, направляющих их действия и формирующих пространство культуры.

Проникновение в смысл человеческого бытия открывает перед Ожешко замечательную возможность понять и объяснить морфологию человеческой судьбы. Она видит, что человек — существо хрупкое. Однако он вынужден сам утверждать себя в жизни. Между тем люди располагают лишь строго определенными внешними условиями и ограниченным набором созданных ранее средств действия. А изменчивый мир как бы испытывает людей на прочность, обновляя ситуации и требуя на них адекватного ответа. Естественно, чтобы сохранить себя и реализовать свой потенциал, человек вынужден постоянно выбирать идеалы, цели, средства и принципы действия, устанавливать нормы и разрабатывать правила выполняемых операций.

Проблема смысла человеческого существования волнует также Купалу и Коласа. Они связывают ее с диалектикой жизни и смерти. Герои выдающихся белорусских мыслителей вполне оправданно задумываются, стоит ли жить, если у каждого один и тот же печальный финал — смерть. Естественно, писатели ищут ответ на сакраментальный вопрос в специфике человеческого существования, в характере его наполненности. Значит, смысл жизни не есть некая константа — он может быть, а может и не быть.

В трилогии «На ростанях» Колас рассматривает различные варианты понимания человеческого существования — натуралистический, утилитарный, гедонистический и телеологический. При натуралистическом бытие человека сводится в вегетативному существованию. Но тогда его жизнь ничем не отличается от существования дерева. А ее смыслом оказывается простое следование природе. Признавая бесспорный факт природно-биологического измерения человека, белорусский мыслитель полагает, что этого явно недостаточно для постижения смысла нашего существования. Он убежден в исключительной важности надприродного содержания человеческой жизни. Что касается утилитаристской трактовки, то она заключается в понимании смысла человеческого существования как стремления извлечь из всего максимальную пользу для себя. В таком случае непонятым становится стремление человека творить по законам красоты или испытывать сострадание к обездоленным. Ведь в этом нет никакой корысти. Сторонники гедонизма смысл жизни находят в удовольствиях. Притягательность удовольствий невозможно отрицать. Они порой служат наградой за упорный труд и создают необходимый человеку комфорт. Хотя это и не обязательно. Лень — тоже удовольствие. К тому же получение удовольствий далеко не всегда связано с позитивными и нравственно оправданными действиями. Наконец, телеологическое понимание человеческого существования связывает смысл жизни с выдвиганием целей, возвышающих личность, и их реализацией. Человек в таком случае выступает как свободно действующий субъект, способный к самоопределению и самоосуществлению. Он, безусловно, погружен в природную и социальную среду, но автономен. Он, конечно же, стремится извлечь пользу из своих действий, но это не превращает его в бездумный автомат, суть которого в непрерывном наращивании потребления. Он, естественно, не чужд удовольствий, но это всего лишь одно из проявлений его существования. Колас склоняется к мысли, что каждый из перечисленных подходов затрагивает лишь отдельные элементы смысла. А дело, видимо, состоит в их синтезе, где определяющим элементом выступает процесс целеполагания и целереализации.

Существенно то, что выбор одного из вариантов смысла жизни определяет формирование индивидуальной аксиосферы личности и всю стратегию нашей жизнедеятельности. Прекрасные иллюстрации к сказанному находим в произведениях белорусских авторов. Сторожиha из школы, где учительствовал Лобанович («На ростанях»), придерживается натуралистического жизнепонимания. Отсюда ее эпически спокойное отноше-

ние к происходящему. Ей важно жить в соответствии с естественным ходом событий. Приверженцем утилитарных ценностей является один из центральных персонажей романа «Над Неманом» Бенедикт. Рационально-расчетливый хозяин, он подчиняет свою жизнь строгим правилам. Для него важен порядок во всем. Упорный труд ради благополучия семьи — способ его существования. Но жена его не любит, дети не понимают, знакомые чуждаются. Аксиологическая противоположность Бенедикта его жена Эмилия, которая выступает ярким носителем гедонистических ценностей. Она оформляет интерьер своего жилища так, чтобы доставить зрению максимальное наслаждение. Эмилия читает французские романы легкого содержания. В разговорах она выбирает темы, которые приятны. Эмилия беспечна и живет настоящим, не вынашивая серьезных замыслов на будущее. Но еще С. Кьекгор доказал, что погоня за все новыми удовольствиями — нескончаемый процесс, который в принципе не может принести подлинного удовлетворения. Он служит лишь свидетельством того, что личность еще не созрела. Телеологический подход воплощает в трилогии Коласа Турсевиц. «Человек живет ради добра, — заявляет он, — для служения правде, чтобы создавать ценности жизни и быть полезным другим» [2, с. 73].

Из контекста произведений названных авторов с достаточной очевидностью вырисовывается картина человеческого существования с многослойным и иерархически организованным смыслом жизни. Она напоминает многоэтажную пирамиду, где каждый этаж символизирует особый смысл. По мере продвижения к верхним этажам пирамиды возрастает значимость смысла, а каждый более высокий смысл интегрирует все те значения, которые находятся ниже. Первый этаж символизирует необходимость адаптации человека к природному миру и социальной среде. Здесь человек выступает как представитель рода. Следующий этаж указывает на значимость индивидуального физического выживания людей и сохранения каждым человеком своей социально-культурной идентичности. В качестве средства достижения этого рассматривается такое обустройство жизненного мира, которое бы удовлетворило необходимые потребности людей. Третий этаж связан со смыслом, ориентирующим на формирование позитивного отношения к жизни, которое обычно сопровождается ощущением комфорта. Затем следует этаж, служащий знаком самоопределения личности. Здесь важным оказывается формирование индивидуальной системы ценностей, позволяющей адекватно ориентироваться в антропосоциоприродной действительности и

совершать оптимальный выбор способа действия. Наконец, верхний этаж пирамиды сопрягается с самоосуществлением личности, где смыслом жизни выступает реализация накопленного индивидом духовного потенциала в конкретных делах.

Между разными смысловыми слоями нет жесткой связи. Каждый этаж обладает определенной самостоятельностью. Вот почему возможна абсолютизация отдельного смысла. Опасность этого в односторонней ориентации личности, что в конечном итоге превращает человека в одномерное существо.

У Ожешко складывается определенное представление об экзистенциальной структуре личности, которая оказывается результатом триединства жизненного мира людей — их сосуществования с уникальной природой, социокультурного окружения с устоявшимися обычаями, нравами, ментальностью и, наконец, духовной составляющей, образующей внутренний космос индивида. Ожешко показывает, сколь непросты и даже противоречивы отношения между этими частями. Они — источник жизнелюбия, вдохновения, оптимизма, но они же — причина жестоких трагедий, страданий и пессимизма. Причем линия раскола проходит не только по границе человека с миром, но и внутри самой личности.

Весьма обстоятельно разработан в белорусской литературе вопрос о различных феноменах бытия человека, которые затем в западной философии получают название экзистенциалов. Имеются в виду эмоционально остро переживаемые формы отношений человека к действительности типа одиночества или сопричастности миру, тревоги или надежды, страха или уверенности, любви или ненависти, заботы или беспечности и т. д. Принципиально то, что такие формы выражают жизненно важные отношения человека с социоприродной средой существования.

Самое серьезное внимание литераторы уделяют проблеме отчуждения. Задолго до Ж.-П. Сартра — классика экзистенциальной философии — Купала ставит вопрос о метафизической природе отчуждения человека от мира. Он обращает внимание на фундаментальное противоречие бытия человека. Суть его в том, что связь человека с природой и обществом осуществляется в выработанных культурой формах, которые исторически определены и со временем меняются. Понятно, что они могут не соответствовать законам организации и функционирования природы или характеру данных социальных институтов. Тогда действия людей выпадают из круговорота естественных процессов, а силы природы и общественные структуры угрожают самому существованию человека. Кроме того,

действия людей по своему характеру таковы, что их результатом является опредмечивание, когда результаты воплощаются в сотворенных людьми, а посему искусственных объектах и еще в различных общественных учреждениях и организациях. Но те обретают относительную самостоятельность от своих творцов — у них появляется собственная логика функционирования, которая может не совпадать с намерениями и желаниями людей.

Нетрудно увидеть, что отчуждение, по мнению Купалы, суть оборотная сторона сопричастности человека к социоприродному целому. Оно связано с самим способом бытия людей, где налаживание отношений с миром и сохранение их требует постоянных действий, в ходе которых происходит отчуждение от людей продуктов их труда. Следовательно, необходимы новые и новые действия, чтобы сохранить равновесие человека с миром, проще говоря, чтобы выжить и обеспечить приемлемые условия существования. Именно в этом смысле можно говорить о метафизическом, надситуативном, связанном с фундаментальными источниками бытия человека, характере отчуждения.

Между тем Ожешко сосредоточивается на анализе социальной стороны отчуждения. Содержание романа «Над Неманом» убеждает, что встречаются такие периоды жизни, когда человек перестает «вписываться» в мир, который подчиняется правилам чуждым, а то и враждебным людям. Писательница показывает, что так случается, если сформированные в свое время и в строго определенных социокультурных условиях обычаи и нормы вдруг как бы окаменевают, и уже не они служат человеку, а напротив, он подчиняет свои действия требованиям безликих надиндивидуальных сил. Вот тогда традиции прошлых поколений начинают, как кошмар, властвовать над умами живых.

С отчуждением тесно связано чувство одиночества. В белорусской литературе описываются и тщательно анализируются как конструктивная, так и деструктивная стороны этого экзистенциального состояния. Герои произведений, уходя в поле, в лес или на реку, общаясь с природой, находят утешение от жизненных невзгод, накапливают положительную эмоциональную энергию. Позитивная сторона одиночества необходимо связана с автономизацией личности, обретением ею свободы. Эта форма одиночества является важным этапом подготовки личности к тому, чтобы самостоятельно принимать решения и ответственно действовать.

Динамика жизни, постоянная готовность к активным действиям, высокий накал страстей, целенаправляющих поведение людей, не каждому под силу. Тогда наблюдается бегство от жизни — еще одной разно-

видности деструктивного одиночества, оказывающего разрушающее воздействие на личность. Нередко в таких случаях делаются попытки заменить полнокровную жизнь ее иллюзорными суррогатами: не выдержав испытаний, некоторые, например, предаются пьянству.

Ожешко умело моделирует подобную ситуацию, прибегая к гротеску. Ее героиня Эмилия вполне сознательно изолирует себя от большого мира, проводя все время в своих комнатах. В ее предельно стянутом жизненном мире все искусственное. Натуральные явления, бытие которых содержит тайну и где велика роль случая с неизвестным финалом, Эмилия отторгает. Она избегает всего, что требует работы ума и проявления инициативы.

Размышляя об отчужденном существовании человека, Купала подчеркивает недостаточность и ненадежность внешних гарантий для осуществления личностью своей судьбы. Человек слабо укоренен в мире. На каждом шагу его подстерегают опасности, а жизнь нередко приобретает абсурдный характер. Главный герой «Извечной песни» всегда занят тяжелым трудом. Так он стремится найти свое счастье. А его все нет. Оно всегда оказывается только мечтой. Да и финал жизни героя мало того, что оканчивается трагически, так еще и полон абсурда: нелепый случай обрывает его жизнь.

Писатель высказывает гениальную, хотя еще недостаточно очерченную, догадку о том, что человек становится особым активным центром вселенской борьбы Хаоса и Космоса, беспорядка и порядка. Он подчеркивает, что после гибели мужика в мире ничего не меняется. Следовательно, «не сломаны к счастью ворота». Символично само название данного произведения, указывающее на неотвратимость процесса, содержанием которого является борьба проходящих через судьбы людей сил разрушения и созидания. Это не оставляет человеку иной альтернативы, как искать опору своему существованию внутри собственного субъективного мира.

Таким образом, человек не может отказаться от постоянного утверждения себя. Только так обеспечивается его существование. Понятно, что наше будущее без твердых гарантий в настоящем неопределенно и зыбко. Вот откуда у человека совершенно особый, неведомый животным страх, страх перед будущим: смогу ли я осуществить свои замыслы? удастся ли мне наладить достойную жизнь? Квинтэссенция этой идеи содержится в использованном Ожешко замечательном смыслообразе: «Все свои силы Корчинский отдавал тому станку, стоя за которым, он столько лет и с таким трудом ткал собственную жизнь и будущность своих детей. Нитка

то и дело рвалась и ускользала из рук, он ловил ее, связывал и дрожал от страха, что когда-нибудь она порвется окончательно» [3, с. 54].

Колас проясняет экзистенциальную природу страха такого рода, подчеркивая, что его «мы сами создаем». Именно осознанное отношение человека к миру, попытка спроецировать в будущее свою судьбу и понимание, какой здесь большой риск, рождает экзистенциальный страх.

Ожешко отчетливо видит, что отчуждение человека от мира, а также близкие к этому феномену чувства одиночества и страха есть только одна сторона жизненного мира людей. Другая же сторона связана с нашим стремлением восстановить утерянное единство с природой, покинуть ограниченные пределы нашей самости и установить контакт с другими людьми, начать с ними конструктивный диалог. Этого требует противоречивая природа человека, который хотя и противопоставлен миру, но не может без него жить, который хотя и автономен, но нуждается в координации социальных действий — вне общества невозможно полноценное существование личности. Люди обречены преобразовывать природу и совершенствовать общественные отношения, несмотря на то, что это связано с риском, а порой таит большую опасность. В результате происходит освобождение от внешней зависимости. При этом состояние одиночества уступает место чувству сопричастности бытию, а страх сменяется надеждой и уверенностью. Феномены веры и надежды становятся важнейшими предпосылками формирования целей действия, направленных на обустройство нашего жизненного мира и самореализацию личности.

В белорусской литературе обосновывается мысль, что субъективные предпосылки необходимы, но еще недостаточны для осуществления намерений личности. Преодоление вселенского хаоса, обустройство и преобразование жизненного мира людей предполагает также предметные действия, выводящие нас за пределы сложившихся форм социальной жизни в новую реальность. Писатели подчеркивают, что труд является подлинным источником порядка; именно он противостоит тлену и разрушению. Не случайно Бенедикт находит в труде смысл существования, а вместе с тем и надежное средство для реализации своего потенциала.

В работах «Извечная песня», «Она и я» Купала рассматривает различные измерения трудовой деятельности людей — производство пищи, защита от неблагоприятных воздействий природы, создание бытового комфорта, формирование нравственных норм и др. Он делает принципиальное обобщение, что только через упорный труд восстанавливается человеческая жизнь. Но писатель предупреждает, что созданные трудом

вещи — не самодостаточное условие подлинного существования. Богатство, лишенное духовной основы, приносит зло.

Если труд соединяет нас с природой и организует жизненное пространство, производя нужные нам вещи, то любовь обеспечивает многоплановую коммуникацию человека с миром, но прежде всего она регулирует межличностные отношения. В романе «Над Неманом» анализируются любовь к природе, к родине, к людям, любовь между мужчиной и женщиной. Подчеркивается фундаментальность любви в жизни людей. Вдове Анджея Корчинского даже кажется, что лишенный любви человек — это вовсе не личность, а труп. Любящий человек открыт миру. Он готов к активным действиям.

Субъективные феномены человеческого бытия втягиваются в систему объективных социально-культурных отношений, формируя мировоззрение. В произведениях белорусских писателей показано, как ценности становятся весьма эффективными регуляторами человеческих поступков, организуя процесс коммуникации и внешнепредметных действий.

Гармоническое целостное существование предполагает органическое сочетание в аксиологическом пространстве личности различных взаимодополняющих друг друга ценностей. Когда же безраздельно доминируют ценности какого-либо одного вида — пусть и весьма значимого — жизнь духовно обедняется. В этом убеждает судьба Бенедикта Корчинского, который все свои силы отдает хозяйству, упуская остальные стороны жизнедеятельности. Еще большую опасность представляет подмена ценностей. Ожешко умело раскрывает великую социализирующую роль традиционных ценностей, воплощенных в обычаях, нравственных нормах и подсознательно действующих психологических установках. Они консолидируют людей. Они регулируют трудовые действия, внутрисемейные связи и межличностные отношения. Но они же образуют аксиологическую предпосылку неадекватных ситуации механических действий.

Напрашивается вывод, что не бездумное следование традиции, а сознательное овладение ею способны обеспечить самоопределение и самоосуществление личности. Хотя традиции достаточно надежно передают опыт прошлых поколений, но они хороши только в привычных, стандартных условиях и не годятся в необычных, еще неизведанных ситуациях. Вот когда исключительное значение приобретает способность творить новые, соответствующие данным обстоятельствам ценности.

Интересную попытку собственно философского исследования ценностей на материале белорусской культуры предпринял Вацлав Ластовс-

кий (1883–1938). Свои взгляды он изложил в статье «Наши ценности» (1919). Следует отметить, что в мировой философской литературе к тому времени еще не завершился процесс становления аксиологии как особого раздела философского знания. В стадии формирования находился категориальный аппарат аксиологии и характерные для нее методы анализа явлений. Вполне понятно, что в этом свете работа Ластовского, одного из первопроходцев в новой области знания, приобретает исключительно важное значение.

Ластовский выдвигает положение, согласно которому именно ценности превращают этническую группу в нацию. Роль ценностей заключается в придании формирующейся большой социальной группе единства и целостности. Специфический набор ценностей делает нацию развитой исторической общностью.

Заслуживает внимания мысль ученого, что ценности создают условия для оформления национальной общности в самодостаточную, способную к самовоспроизводству социальную группу. Такой уровень автономии означает, что эта группа становится обществом. Примечательно то, что Ластовский разводит понятия общества и государства. Государство у него выступает в качестве социального института, который не охватывает всего общества, но выполняет весьма важные функции.

Ластовский предлагает свою классификацию ценностей, под воздействием которых формируется нация. Он делит их сначала на две группы: материальные ценности и моральные. В первую группу входит государственность, армия, исполнительные органы и другие атрибуты власти. Вторая группа, охватывающая моральные ценности, состоит из двух подгрупп: институциональные ценности и индивидуальные. Институциональные ценности наряду с моральными нормами включают еще и организационные формы: церковь, чувство национального достоинства и обычаи. К особой группе ученый относит идеальные ценности. В их состав он включает историю, традиции и идеалы.

В этой классификации нетрудно обнаружить спорные места. Так, недостаточно четкой является дифференциация материальных ценностей: нарушена последовательность их членения. Не нашлось места в классификации вещественно-предметным ценностям, которые являются материальным выражением уровня технологической культуры. Почему-то разведены по разным группам обычаи и традиции, тогда как обычаи образуют важнейшую часть традиций. Неубедительным выглядит также отнесение истории, представляющей собой объективный процесс жизнедеятельности общества, к идеальным ценностям.

Несмотря, однако, на допущенные издержки предложенная классификация является важным этапом в постижении аксиологического механизма становления общества. Особый интерес вызывают мысли ученого о ценностной детерминации процесса формирования белорусской нации. Приоритет здесь он отдает тем ценностям, которые называет моральными. Отсутствие национальной церкви и разрыв некоторых традиций, замечает исследователь, негативно влияют на состояние белорусской нации. Но действие этих ценностей не является фатальным. Структурирующими элементами функционирования национального сообщества белорусов выступают язык, обычаи, чувство культурной общности, своя история и некоторые традиции.

Большое значение Ластовский придает идеалам. Они оживотворяют субстанцию нации (народ с институциональными ценностями). Идеалы, констатирует он, у белорусов есть — причем как общечеловеческие, так и специфически национальные. Однако эти идеалы недостаточно эффективны, а многие общечеловеческие идеалы демократического порядка народом просто не воспринимаются. Причину исследователь видит в том, что они поступают в чужой культурной упаковке и посему выглядят далекими от насущных запросов народа. Ученый проникательно замечает, что необходима селекция общечеловеческих идеалов, где критерием отбора будут служить принципы национальной культуры. Отобранные идеалы затем надо синтезировать с оправдавшими себя в истории национальными традициями. Государство как материальную ценность Ластовский считал весьма существенным фактором формирования и развития нации. Вместе с тем он допускал возможность наращивания духовного потенциала народа вне национального государства при наличии достаточно высокой степени автономии у национального сообщества.

Таким образом, на рубеже XIX и XX веков в духовной жизни Беларуси произошел мощный выброс творческой энергии. Интенсивное межкультурное взаимодействие, высокое социальное напряжение, связанное с трансформацией цивилизационных основ общества, укрепление национального самосознания дали великолепный результат — художественно-философское осмысление проблемы человеческого существования. Появляется ряд блестящих литературных произведений экзистенциального жанра, авторами которых были крупнейшие мастера слова Беларуси. Использование ярких художественных образов, широкое применение символов, гибкость языковых средств выражения мысли как нельзя лучше подходили для описания и выявления тончайших нюансов

сложной персональной судьбы личности, субъективного отношения человека к антропосоциоприродной действительности и к самому себе. Тщательному многостороннему анализу подвергается в литературе вопрос о смысле нашего существования. Писатели склоняются к тому, что смысл жизни обладает сложной многослойной структурой. Однако ведущими его компонентами выступают самоопределение и самоосуществление личности. Весьма обстоятельно на страницах книг рассмотрены различные феномены бытия человека в мире, уникальное проявление и взаимодействие которых у каждой отдельной личности определяют ее индивидуальность и придают ей неповторимый колорит. Блестящее художественное решение находит у белорусских писателей также проблема ценностной ориентации личности. Из произведений Элизы Ожешко, Янки Купалы, Якуба Коласа следует вывод, что именно целостная система ценностей делает жизнь личности осмысленной, целеустремленной, духовно содержательной и социально значимой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дунін-Марцінкевіч В. Творы. Мн., 1984.
2. Колас Я. На ростанях. Трылогія. Мн., 1972.
3. Ожешко Э. Над Неманом. Мн., 1988.
4. Intriligator M. Globalization as a Source of International Conflict and Growing Competition. A Paper Presented to the Roundtable Conference «The Global Economy: A Challenge to National Economics». Boston, 1997. December.
5. Трансформации в современной цивилизации: постиндустриальное и постэкономическое общество (Материалы «Круглого стола») // Вопросы философии. 2000. № 1.
6. Simai M. Globalization: A Source of Intence Competition, Conflicts and Opportunities at the end of the 20th Century. A Paper Presented to the Roundtable Conference «The Global Economy: A Challenge to National Economics». Boston, 1997. December.
7. Кувалдин В. Б., Рябов А. В. Национальное государство в эпоху глобализации // Свободная мысль. 2000. № 1.
8. Моисеев Н. Н. Расставание с простотой. М., 1998.
9. Иноземцев В. Л. Классовый аспект бедности постиндустриальных обществ // Социологические исследования. 2000. № 8.
10. Greider W. One World, Ready or Not: the Manic Logic of Global Capitalism. N.Y., «Simon & Shuster», 1998
11. Boggis K. Socialist Tradition: From Crisis to Decline. N. Y. L., 1995.
12. Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? // Социологические исследования. 1997. № 1.

13. Панарин А. С. Реванш истории. Российская стратегическая инициатива в XXI веке. М. 1998.
14. Иванов А. В., Фотиева И. В., Шишин М. Ю. Время великого размежевания: от техногенно-потребительской — к духовно-экологической цивилизации // Вести Московского университета. Сер. 7. Философия. 1999. № 6.
15. Степин В. С. Российская философия сегодня: проблемы настоящего и оценки прошлого // Вопросы философии. 1997. № 5.
16. Казанцев А. Дао Тун // Наш современник. 2000. № 10.
17. Пайпс Р. Россия при старом режиме. М., 1993.
18. Белоцерковский В. В. Россия и капитализм // Свободная мысль. 1999. № 1.
19. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование // Ценности и приоритеты XXI века: Социальная справедливость и экологическая безопасность. Материалы Международной научно-практической конференции. Мн., 2000.
20. «Круглый стол» журнала «Вопросы философии, посвященный обсуждению книги Моисеева Н. Н. «Быть или не быть...человечеству» // Вопросы философии. 2000. № 9.

В. И. Кочетков

ИДЕОЛОГИЯ В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Трансформационные процессы в истории современных обществ, в том числе и белорусском, явление известное. Известное в том смысле, что они есть способ перехода социально-экономических систем в новое качественное состояние, следуя логическому ритму развития: → стабильность → застой → нестабильность → кризис → стабилизация → стабильность → и т. д. Преобразование социально-экономических систем (безотносительно к целям их изменения) сопровождаются ухудшением материального положения большинства населения, увеличением степени имущественного неравенства, ростом конфликтности, незащищенности и преступности. Еще в древнем Китае пожелание «жить в эпоху перемен» воспринималось как проклятье. И Платон оценивал развитие как процесс вырождения и распада, как движение «от лучшего к худшему». Единственным средством, способным остановить это движение, согласно политическому учению великого философа, является диктатура законов, действенность которых обеспечивается всей мощью абсолютной власти государства. Односторонность в интерпретации значения вектора процессов развития и наивная вера Платона в возможность их исключения из человеческого бытия не снижают актуальность и научно-

познавательный потенциал его фундаментального вывода о решающей роли государства и законов в преодолении социально-экономических кризисов. Данным выводом Платон обозначил проблему о пределах эффективности власти государства, что и сейчас является предметом острых дискуссий государствоведов, и до сих пор остается полем этатистских заблуждений о всемогуществе законов. О широком распространении такого рода заблуждений свидетельствует тот факт, что вряд ли найдется среди политических лидеров стран СНГ, кто избежал искуса блеснуть формулой о «диктатуре законов», забывая при этом уточнить, о диктатуре каких (!) законов идет речь.

Закон и законопослушание как норма отношений государства и общества, безусловно, являются одними из решающих факторов, способных эффективно противостоять хаосу, дезорганизованности и регулировать взаимодействие конкурирующих социальных групп, не допуская его перерастания в «войну всех против всех». Предусмотрительна в этом отношении статья 13 Конституции Республики Беларусь, гласящая: «Государство осуществляет регулирование экономической деятельности в интересах человека и общества; обеспечивает направление и координацию государственной и частной экономической деятельности в социальных целях» [1, с. 7]. Значение воли государства особенно велико в ситуациях, когда трансформационные процессы в обществе инициированы «сверху», когда перемены вторгаются в жизнь людей неожиданно и нарушение социальной стабильности перерастает в социально-экономический кризис. В условиях кризиса необходимый минимум стабильности социально-экономической системы для проведения реформ «сверху» дает авторитаризм, и именно тогда в политической риторике правящего класса становится модным тезис о «диктатуре законов», латентно подразумевающий безоговорочное законопослушание граждан. В данном случае желаемое представляется реальным, и на этой основе формируется соблазнительная, но всегда ложная надежда на всесилие априорно «разумных» законов. В политической практике такого рода установки вызывают лихорадочное законотворчество и обрушивают на общество поток нововведений, которые, даже при условии их конструктивности и полезности, большинство населения не может освоить мгновенно и отвечает на них реакцией неприятия и пассивного сопротивления, закрепленной в давно сложившемся традиционном стереотипе недоверия к действиям государственной власти.

В негативной реакции общества на действия государства, чаще всего, когда эти действия несостоятельны или дают результаты, противополож-

ные запланированным, некоторые политики и параполитологи склонны видеть злой умысел «темных сил» и сводят тем самым трудные проблемы поиска выхода из кризиса к легким и «увлекательным» задачам обнаружения и наказания «врагов народа». Последствия решения этих задач хорошо известны. Поэтому главная задача наук об обществе — не поиск врагов (это дело государственных спецслужб), а «анализ неожиданных социальных последствий», истоков незапланированных и непредвиденных результатов наших действий на основе «изучения громоздкости, гибкости и хрупкости социального материала, его сопротивления нашим попыткам формировать его и работать с ним» [2, с. 112–114]. Следовательно, политикам, озабоченным решением сложных проблем, порождаемых трансформационными кризисами социально-экономических систем, в первую очередь необходимо знать и считаться с тем, что сопротивляемость трансформациям и нововведениям — это естественное свойство любой системы, и особенно сильна сопротивляемость, если вектор перемен не совпадает с ценностными предпочтениями и интересами включенных в систему людей.

Дополнительным фактором, усиливающим негативную реакцию общества на действия государства, является их неверная оценка большинством или даже частью населения. Знание данных обстоятельств для разумного политика и руководителя служит основанием предвиденья того, что любые мероприятия ведут к достижению лишь части поставленных целей и в то же время могут породить непредвиденные и нежелательные результаты. Последние, в частности, обычно проявляются в виде новых конфликтов, возникающих как побочное, но закономерное следствие всяких, даже самых незначительных перемен. В данном контексте ясно, что без учета свойств сопротивляемости социально-экономических систем, без согласования нововведений с социокультурными традиционными ценностями общества, без знания мотивов легитимного законопослушания законодатель обречен не только на бесполезность своего творчества. Такого рода законотворчество и попытки решать сложные проблемы исключительно командно-административными методами становятся дополнительными, а иногда и главными источниками дезорганизации и возмущений трансформирующихся социально-экономических систем.

Конфликтность между государством и обществом, законом и правами человека, меняя формы, поводы и степень остроты, постоянно присутствует в политических отношениях всех уровней. Природа этого состояния обусловлена разнородностью субъектов социального взаимо-

действия. *С одной стороны*, это миллионы людей, чье сознание и личностная культура прочно связаны с традиционными, привычными ценностями жизни, которые в ситуации радикальных социальных перемен могут быть утрачены. Естественное стремление сохранить эти ценности, защитить условия их воспроизводства превращается в скрытое или явное, но всегда негативное отношение ко всему, что нарушает стабильность сложившегося образа жизни. *С другой*, это группа людей, располагающая властными полномочиями государства и по статусу несущая груз высокой ответственности, в своей деятельности ориентируется на рационализм, научную обоснованность принимаемых законов и решений.

Стремление законодательной и исполнительной властей максимально адекватно реагировать на вызовы трансформационных процессов приводит к созданию таких нормативно-правовых актов, которые предписывают населению новые принципы поведения, а иногда и новый образ жизни. Разнонаправленность и несовпадение ориентации, в первом случае носящих культурно-консервативный, во втором — целерациональный политический характер, порождает в сфере отношений государства и общества конфликтность, степень остроты которой тем выше, чем более радикальны реформы и яснее угрозы разрушения смыслообразующих ценностей жизни. Н. Макиавелли неоднократно предупреждал государей о том, что «...надо знать, что нет дела, коего устройство было бы труднее, ведение опаснее, а успех сомнительнее, нежели замена старых порядков новыми» [3, с. 316]. И еще раз: «переустройства всегда связаны с опасностью, ибо значительная часть людей никогда не соглашается на новый закон, устанавливающий в городе новый порядок...», и «... может легко случиться, что республика падет еще до того, как будет приведена к совершенному строю» [4, с. 383].

Спустя почти полтысячелетия, как бы повинувшись логике политических процессов, открытой великим флорентийцем, под напором реформ развалился «Союз нерушимый республик свободных», а КПСС («инициатор перестройки») лишилась своей власти. В Беларуси эти процессы совпали с обстановкой, где основой взаимодействия государства и общества являлась проблема преодоления последствий катастрофы на ЧАЭС. Здесь для поведенческих реакций населения были характерны не только негативное отношение к результатам деятельности властей, но и собственные, неадекватные экстремальной ситуации, действия. Данный тип социального поведения обусловлен противоречием между требованиями законов, регулирующих режим проживания на опасных территориях, и массовыми ожиданиями населения. Надежды масс на снижение радиационной

опасности связывались с эффективными мероприятиями государства, но не с собственными поведением и действиями.

Об этом свидетельствует то обстоятельство, что при высокой оценке степени опасности радиационной обстановки широко распространено массовое пренебрежение элементарными правилами защиты от этой опасности. На загрязненных территориях продолжают собирать грибы, ягоды, ловить рыбу, пасти скот и т. п. Между тем замысел многочисленных государственных программ, законов, мероприятий предполагает иное массовое поведение — если не активное содействие выполнению этих программ, то хотя бы массово-аккуратное следование рекомендациям и правилам поведения в условиях радиационного загрязнения. Естественно возникает вопрос: «Почему, оценивая радиационную обстановку как опасную и желая снижения уровня опасности, население тем не менее массово пренебрегает нормами и правилами поведения в этих условиях?»

Решение данного вопроса не может быть исчерпывающим и однозначным, так как поведение человека является предметом исследования практически всех гуманитарных наук и каждая из них способна предложить собственный, отличный от других вариант ответа. Но каким бы он ни был, нельзя не признать очевидного факта, — население оказалось (не по собственной вине) не готовым принять реальность экстремальных условий, а для изменения сложившегося образа жизни не имело ни средств, ни сил, ни способностей, ни, следовательно, желаний. Активное администрирование, запреты, поток нововведений действовали как дополнительные дестабилизирующие факторы. Значение чернобыльских уроков не исчерпывается их учетом при разработке и совершенствовании законов, мероприятий по минимизации влияния последствий атомной катастрофы на жизнь людей в пострадавших регионах. Опыт этих уроков должен быть помещен в контекст понимания социально-политического поведения и в условиях трансформации к новому качеству всего общества. Экстраполяция в данном случае состоятельна и потому, что образ чернобыльских событий в массовом сознании слился с общей картиной кризисной обстановки, вызванной политическими и экономическими событиями последнего десятилетия.

Тяжесть последствий катастрофы на ЧАЭС, как известно, связана не только с масштабами и уровнем радиационного загрязнения. Факторами, существенно увеличившими ее, оказались естественный эффект неожиданности и неготовность государства и общества адекватно реагировать на вызовы катастрофических событий, качественно изменивших

условия жизни. Смысл этого урока очевиден. Политическая и экономическая реформы не должны обрушиваться на общество неожиданно. Напротив, необходимо, чтобы их цели и конечный замысел были заранее известны и понятны большинству населения. Приоритетом здесь является пусть медленное, но твердое, не оставляющее в массовом сознании надеж на возвращение к прошлому, движение государства по избранному пути к намеченной стратегической цели.

Такой целью в Республике Беларусь, как известно, считается последовательный переход к социально ориентированной рыночной экономике. Этот выбор пути развития, обеспеченный даже конституционными гарантиями, тем не менее, не стал основой гражданского согласия. В октябре 1998 года переход к рынку поддерживало 48 % граждан республики, 42 % считали, что для Беларуси предпочтителен социалистический строй [5, с.104–105]. Причин, которые объясняют столь высокий процент, все еще предпочитающего социализм, много. В том числе и те, что, во-первых, перемены в сознании людей не могут произойти одновременно и сразу; во-вторых, в ситуации, изменяющейся к худшему, возникает потребность возвращения к прошлому. Эти настроения естественны, но когда они становятся в массовом сознании значительными и к тому же постоянно разогреваются в СМИ «старыми песнями о главном», то ностальгия по прошлому, при наличии организующей и направляющей политической силы, быстро превращается в мощный тормоз сложного процесса преодоления трудностей переходного периода. В этих условиях рефлексивно-непоследовательные действия властей стимулируют сопротивление реформам, консервируя тем самым неопределенность как реальное состояние общества. Остановить или даже не допустить сползание общества к состоянию неопределенности может целенаправленная информационно-идеологическая политика сильного государства. Неслучайны и понятны поэтому современные инициативы по поиску «новой вдохновляющей национальной идеи», «новой мобилизующей идеологии», «идеологии белорусской государственности», способные устранить ситуацию «идеологического вакуума».

Роль идеологического фактора в жизни любого общества и государства безусловна и чрезвычайно важна, а недооценка всякий раз оборачивается угрозами социальной нестабильности. Однако тезис о существовании некоего «идеологического вакуума», пустоту которого стремятся заполнить идейно-политические и религиозно-философские доктрины самого разного толка, деформирует картину современной идеологичес-

кой ситуации, запутывает и без того сложную проблему взаимоотношений государства и идеологий. Реальность перемен в духовной жизни обществ СНГ выражается в том, что советско-коммунистический порядок взаимодействия идеологий разрушился, а новый еще не сложился. То есть, состояние современного идеологического дискурса характеризуется хаотическим сосуществованием и конкуренцией множества идейно-политических и религиозных течений. Таковы уже свойства идеологий, что все они — старые и новые, давно забытые и обломки недавно разбитых, — стремятся во вновь формирующейся иерархии занять если не первое, то и не последнее место. Чем продолжительнее период хаотического состояния идеологического дискурса, тем более велика непредсказуемость его последствий, чреватых накоплением разрушительных деформаций белорусской государственности, вплоть до утраты ею своей легитимности.

Демократическое правовое государство, конституционно исключая институт обязательной для граждан идеологии и утверждая законность многообразия идеологий и мнений, по своему статусу не может самоустраниться от процессов конкурентного взаимодействия разнообразных идеологических течений. Не может потому, что государственная власть сама нуждается в идеях и идеалах, которые не только обеспечивают ее легитимность, но и служат в качестве эффективных инструментов управления.

Но проблема в том, идеологию нельзя быть научной. В данном случае под идеологией понимаются «такие системы ценностей, которые, вступая в качестве политического мировоззрения, имеющего силу веры, обладают особенно большим ориентационным потенциалом и потому способны обуздывать связанные с кризисом процессы социальной анемии» [6, с. 131]. Перемещение характеристики идеологии на уровень аксиологии обнаруживает ту сторону общественного сознания, где и следует искать реальные приоритетные идеи, которые способны преодолеть ситуацию идеологического хаоса и эффективно содействовать реформированию. Это мир традиционных социальных, нравственных, религиозных, политических и иных ценностей — все то, без чего жизнь человека полностью или частично теряет смысл.

Ценности это давние, крепко укоренившиеся в массовом сознании представления о значимости явлений окружающего мира с точки зрения их соответствия потребностям человека и всей социальной системы в целом. Ценности в культуре общества существуют и развиваются как системы, представляющие собой динамичную иерархию, в которой ценно-

сти располагаются по нарастающей значимости [6, с. 24]. Знание природы и свойств ценностных систем указывает, что нет нужды создавать идеологию «новых ценностей» и разрушать «старые». Задача идеологической деятельности государства в том, чтобы, располагая научной информацией о наиболее типичных для Беларуси системах ценностей, на этой основе предложить обществу новую иерархию давно известных и действующих ценностных представлений, которая бы отвечала целям осуществляемых реформ. При таком подходе авторитета государства и возможностей СМИ вполне было бы достаточно для поворота настроений значительной части населения от ностальгии по прошлому к активной солидарности с действиями властей по преобразованию социально-экономических отношений в обществе. Разработка и внедрение новой иерархии в системе «старых» ценностей — проблема трудная, но сложные задачи не имеют простых решений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Канстытуцыя Рэспубліка Беларусь. Минск, 1997.
2. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 2. М., 1992.
3. Макиавелли Н. Избранные сочинения. М., 1982.
4. Там же.
5. О развитии гуманитарных наук и повышении их роли в государственном строительстве. Материалы совещания в Национальной Академии наук Беларуси с ведущими учеными и преподавателями-обществоведами республики 20 ноября 1998 г. Минск, 1999.
6. Есин А. Б. Введение в культурологию. М., 1999.

ЗМЕСТ

Прадмова	3
А. Г. Слука Філасофскія асновы Нацыянальнай ідэі	4
В. П. Вараб'ёў Эвалюцыя палітычнай суб'ектнасці журналістыкі	18
Р. М. Грудніцкі Нацыянальная ідэя і нацыянальна-вызваленчы рух	24
П. Л. Дарашчонак Мадэлі нацыянальнай дзяржаўнасці ў публіцыстыцы рэвалюцыйнага перыяду	35
Дз. М. Драздоў Фарміраванне ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці ў пачатку пераходнага перыяду	49
Н. А. Зубчонак Тэорыя беларускай дзяржаўнасці ў дарэвалюцыйнай публіцыстыцы (1906—1916 гг.)	72
Ч. С. Кирвель, А. А. Бородич Мировоззренческие ориентиры цивилизационного развития республики Беларусь	92
В. И. Кочетков Идеология в контексте трансформации социально-экономических систем	114

Навуковае выданне

ГІСТОРЫКА-ФІЛАСОФСКІЯ АСНОВЫ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ

Навуковы рэдактар *А. Г. Слука*

Адказны за выпуск *Дз. М. Драздоў*

Падпісана да друку 16.12.2002. Фармат 60х80/16.
Папера афсетная. Гарнітура Таймс.
Ул.-выд.арк. 7,28. Ум.-друк.арк. 7,3. Тыраж 100 экз.

Звёрстана і аддрукавана ў вучэбна-выдавецкай лабараторыі
факультэта журналістыкі Белдзяржуніверсітэта.
220007, г. Мінск, вул. Маскоўская, 15, тэл.: 222-80-10.